اهمیت و نقش اقتصادی منابع طبیعی از منظر اسلام

رحمت الله اخلاقی[1]

چکیده

درهرنظام اقتصادی، وجود منابع و ذخایر طبیعی و حفظ و حراست ازآن، هم به منظور تأمین نیازهای مصرفی و هم در جهت تداوم بخشیدن به توسعه پایدار، از اهمیت زیادی برخوردار است و جایگاه ویژه‌ای در علوم اقتصادی دارد.

زمین و نعمت های آن اعم از آب، خاک، جنگل و مرتع که از مصادیق بارز منابع طبیعی به‌شمار می روند، جزء انفال و متعلق به‌حکومت اسلامی می باشند و جهت عموم مسلمین با اجازه دولت اسلامی مصرف می گردد. اهمیت منابع طبیعی در حیات اقتصادی و اجتماعی بشر به‌ویژه در رابطه با کشاورزی و محیط زیست، هر انسان متفکر و خدا دوست را بر آن می دارد تا خود را در برابر این منابع مهم خدادادی مسؤول بداند.

آب، خاک، مرتع، جنگل و... ودیعه ارزشمند الهی در نزد مردمان هرجامعه و ثروت ملی آن جامعه محسوب می‌گردد که نه تنها باید درحفظ و حراست این سرمایه‌های ملی سعی وافر نمود، بلکه می بایست با اتخاذ سیاستهای بهره برداری اصولی و فنی و احیایی، این گرانبهاترین چشمه‌های حیات را به‌نسل‌های آینده منتقل کرد. به‌استناد آیه های استوار قرآن کریم در جهان آفرینش که بر اساس نظم، هماهنگی و بر پایه عدل بر پا شده است همه چیز به‌قدر نیاز و اندازه لازم آفریده شده است و کاستی‌ها و نابسامانی های موجود در عرصه طبیعت عمدتا ناشی از بهره وری نادرست از محیط طبیعی و اسراف و تبذیر و تجاوز به‌حقوق مسلم دیگران است. تاثیرگذاری متقابل انسان و طبیعت، اهمیت بررسی عناصر طبیعی را دو چندان می کند؛ از این رو در این مقاله برخی از عناصر طبیعی (هوا، آب، خاک، مراتع و جنگل ها) که بیشترین نقش را در طبیعت، زندگی انسان و سایر موجودات دارند، به‌طور جداگانه مورد بررسی قرار می گیرند.

کلیدواژه‌گان: منابع طبیعی، آب، خاک، جنگل، مراتع.

---

[1]. دانش‌پژوه ارشد اقتصاد جامعه المصطفی(ص) العالمیه. rakhlaqi@yahoo.com

مقدمه

مهم‌ترین عوامل تولید که آن را منشأ اصلی کلیه تولیدات اقتصادی جامعه بشری می‌توان دانست، منابع طبیعی است که خداوند با سخاوت تمام دراختیار انسان قرارداده است. مطابق تعالیم اسلام، همهٔ منابع طبیعی برای رفاه وآسایش انسان است و او قدرت و اختیار استفاده از آن‌ها را ازجهت تکوینی و تشریعی دارد؛ به‌تعبیرقرآن‌کریم، خداوند هرآنچه را در زمین از منابع طبیعی یافت می‌شود، برای انسان آفریده است: اوست که همهٔ چیزهایی را که در روی زمین است برایتان بیافرید، آن‌گاه به‌آسمان پرداخت و هرهفت آسمان را برافراشت و خود از هرچیزی آگاه است(بقره:۲۹). رام شما ساخت آنچه در آسمان‌هاست و آنچه در زمین است، همه ازآن اوست. در این برای متفکران عبرت‌هاست(جاثیه:۱۳). خداست‌که آسمان‌ها و زمین را آفرید و ازآسمان باران نازل کرد و بدان باران برای روزی شما میوه‌ها رویانید وکشتی‌ها را رام شماکرد تا به‌فرمان او در دریا روان شوند و رودها را مسخر شماساخت، وآفتاب و ماه راکه همواره درحرکتند، رام شماکرد و شب و روز را مسخر شما گردانید و هرچه از او خواسته‌اید به‌شما ارزانی داشته است و اگرخواهیدکه نعمت‌هایش را شمارکنید، نتوانید، که آدمی ستمکار وکافر نعمت است(ابراهیم:۳۲-۳٤). ثروت‌های روی زمین و زیر زمین مانند: زمین، معدن، دریا، رودخانه، جنگل و از این قبیل را دربر می‌گیرد. برخی از این نعمت‌ها نیز با ذکر مورد درآیات قرآن‌کریم به‌صراحت ذکرشده است و برای نمونه شامل رودخانه ها، ماهیان و جواهر دریا می‌شود. اوست که دریا را رام‌کرد تا ازآن گوشت تازه بخورید و زیورهایی بیرون آرید وخویشتن بدان بیارایید، وکشتی‌ها را بینی که دریا را می‌شکافند و پیش می‌روند تا از فضل خدا روزی بطلبید، باشدکه سپاس‌گویید(نحل:۱٤).

منابع طبیعی ثروت‌های خدادادی است که بشر در ایجاد آن‌ها دخالتی نداشته است و خداوند آن‌ها را به‌منظور استفادهٔ سبز در دامان مهربان طبیعت قرار داده است. انسان می‌تواند با روش‌های مدیریتی حساب شده به‌مدت زمان بهره‌برداری از آن‌ها را افزایش داده و یا موجبات تجدید برخی از این منابع را فراهم آورد. این در حالی است که بی‌توجهی به‌این ثروت‌های خدادی و استاده بی‌رویه از آن‌ها، علاوه بر این که سبب

محرومیّت نسل‌های آینده و حتی نسل فعلی از منافع این منابع می‌شود، تأثیرات سوئی در تخریب محیط زیست خواهد داشت. فرضیهٔ نویسنده در کتاب حاضر این است که بهره‌برداری از منابع طبیعی در نظام اقتصادی اسلام با توسعهٔ پایدار و عناصر اساسی آن یعنی حفظ محیط زیست و عدالت سازگاری دارد.

تعریف منابع طبیعی

طبیعت دارای امکانات بسیاری است که تداوم زندگی بشر و کلیه موجودات بر روی زمین وابسته به‌آن است و منابع طبیعی به‌مواد و موجودات زنده ای اطلاق می‌گردد که به‌طورطبیعی به‌وجود آمده و انسان در پیدایش یا خلقت آن‌ها هیچ‌گونه دخالتی نداشته است و اگر به‌طور صحیح از آن‌ها بهره برداری شود، هیچ‌وقت تمام و یا غیر قابل استفاده نمی‌شوند مانند هوا، آب، خاک، جنگل، مرتع، حیات وحش و... به‌عنوان مثال اگر جنگل‌ها و مراتع به‌طور بی رویه مورد استفاده قرار نگیرد، همیشه تکثیرشده و تمام نمی‌شود. در مورد هوا که تمام شدنی نیست اما ممکن است در اثر آلودگی زیاد غیر قابل استفاده بشود. در مورد آب اگر زیاد استفاده شود ممکن است تمام شود و از طرف دیگر ممکن است وجود هم داشته باشد اما بر اثر آلودگی شدید غیرقابل استفاده بشود. خاک نیز ممکن است در اثر فرسایش از بین برود و یا ممکن است باشد اما به‌دلیل فرسایش، آلودگی شدید و شور شدن غیر قابل استفاده بشود. ازقرآن‌کریم چنین استفاده و برداشت می‌شودکه ازمنابع طبیعی با ارادهٔ الهی و زمینه سازی بشر می‌تواند کاهش یا برکت یافته و افزایش پیدا کند(رجایی،۱۳۸٦، ص۷۹).

به‌عبارت دیگر، منابع طبیعی، همان موهبت الهی هستند که درتولید کالاها وخدمات استفاده می‌شوند. گاهی اقتصاد دانان از زمین نام می‌برند ومنظورشان زمین وآنچه درظاهر وباطن دارد می‌باشد که نیروهای طبیعی و فناپذیرخاک در طبیعت ازآن جمله می‌باشد، ولی دراقتصاد امروز فضای که برای همان قطعه زمین قرارگرفته از اهمیت مشابهی برخوردار است.

از نظر اسلام، منابع طبیعی نباید رهاشده، بی‌ثمر و بی استفاده بمانند؛ بلکه انسان موظف است حد اکثر استفاده را ازآن‌ها ببرد. بنابراین؛ طبیعت برای انسان آفریده شده و

باید درجهت رفع نیازهای او ازآن بهره برداری شود و اساساً درصورتی‌که سرمایه‌های خدا دادی وجود نمی‌داشت، بشر قادر به‌هیچ‌گونه تولیدی نبود. زیرا انسان هیچ چیزرا ایجاد نمی‌کند، بلکه تمام آنچه را از دست او ساخته‌است جا به‌جا کردن و یا تغییرشکل دادن می‌باشد و این قانون برساده ترین تولیدات تا پیشرفته ترین فرآورده‌های صنعتی حاکم است(غفاری، ۱۳۸٦، ص۲۳۵).

مالکیت منابع طبیعی در نظامهای اقتصادی

نظام‌های اقتصادی به‌دنبال موضعی‌که براساس دیدگاه‌های فلسفی خود نسبت به‌اصل مسأله مالکیت گرفته‌اند درباره مالکیت منابع طبیعی نیز اظهار نظرکرده اند. در این بخش ضمن مروری بر مسأله مالکیت در نظام‌های اقتصادی وضعیت منابع طبیعی را نیز از این دید بررسی می‌کنیم:

نظام سرمایه داری

منابع طبیعی در نظام اقتصاد سرمایه داری مانند دیگر دارایی‌ها در مالکیت خصوصی افراد جامعه می‌باشد و محدودیتی نیز برای این مالکیت تعریف نشده است؛ دولت در موارد ضروری و به‌صورت استثنا برخی از منابع را مالک می‌شود. فیزیوکرات‌ها برای نظام مالکیت و مالک احترام فوق العاده‌ای قائل بوده و معتقد بودند که مقام مالک، بنیادی الاهی است. کلاسیک‌ها (اسمیت، ریکاردو و نظیر این‌ها) مالکیت را محترم شمرده و بر اساس آن بهره مالکانه را توصیه می‌کردند. در پایان قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم، با تغییر سرمایه داری لیبرال به ارشادی، حقوق مالکیت دارای محدودیت‌های متعددی شد و درکنار مالکیت فردی، مالکیت جمعی و دولتی نیز رسمیت پیدا کرد؛ این تحولات به‌طور طبیعی در اداره ثروت‌های طبیعی نیز تغییراتی را به‌دنبال داشت(نمازی، ۱۳۷٤، ص۸۰-۸٦ و۲۰۰- ۲۰۲).

نظام سوسیالیسم

عنوان سوسیالیسم شامل عقاید متفکران و علمای اجتماعی متعددی است که با وجود تمایلات عقیدتی متفاوت در چند اصل با یکدیگر وحدت نظر دارند. غالب آنان مخالف رژیم سرمایه‌داری و دشمن مالکیت خصوصی بوده‌اند و به‌دنبال استقرار مالکیت عمومی

به‌جای مالکیت خصوصی هستند. به‌نظر سن سیمون، مالکیت یک حق طبیعی که فیزیوکرات‌ها به‌آن عقیده داشتند نیست؛ بلکه یک واقعیت اجتماعی است که مانند سایر واقعیت‌های اجتماعی می‌تواند تابع قانون پیشرفت بوده و در زمان‌های مختلف تعاریف دیگری از آن بشود. او مخالف مالکیت نبود ولی آن را وسیله استثمار می‌دانست(قدیری اصلی،۱۳۷٦، ص۲۵٦).

نظام سوسیالیستی از نظر عملی نیز تحولات فراوانی را پشت سر گذاشته است. در ابتدا بر اساس « فرمان در مورد زمین» که در۱۸ نوامبر۱۹۱۷ ازسوی دومین کنگره شوراهای روسیه تدوین‌گردید- زمین، منابع زیرزمینی، آب‌ها، جنگل‌ها، مجموعه‌گیاهان و سایر ثروت‌های طبیعی‌که به‌صورت ثروت‌های مردم درآمده‌اند، ملی شدند. این قانون، کنترل شدید و دقیق دولت بر این منابع را توصیه می‌کند(محلاتی، ۱۳۷۲، ص۱۱۲).

آخرین تحول که موسوم به لیبرمانیسم است ازسال۱۹٦٤ در شوروی با هدف حفظ نظام برنامه‌ریزی و ایجاد حد اکثر کارایی ایجاد وتا اندازه‌ای به‌لیبرال شدن نظام اقتصاد سوسیالیستی انجامید و ازشدت تضاد این نظام با نظام سرمایه‌داری کاست و در نهایت به فروپاشی این نظام وگرایش‌کامل به‌سمت سرمایه‌داری انجامید(نمازی،پیشین، ص۷۷-۸۰).

نظام اقتصادی اسلام

بررسی تحولات حقوق مالکیت در نظام‌ها و کشورهای مختلف بیانگر این است که گرچه هریک از این نظام‌ها در ابتدا برنوعی خاص ازمالکیت تأکید ورزیده‌اند، اما به‌دنبال مواجه شدن با نارسایی‌های به‌وجود آمده ازآن مجبور شده‌اند که تعدیلاتی درآن انجام داده و در نهایت همهٔ نظام‌ها با پذیرش مالکیت دولتی و خصوصی هریک در نقطه‌ای از دامنه وسیع بین دو نقطه حدی یعنی مالکیت خصوصی و مالکیت دولتی قرار گرفته‌اند و مدیریت منابع طبیعی کشور خود را نیز بر اساس این حقوق پذیرفته شده بنا نهاده اند.

نظام اقتصادی اسلام با بهره مندی از وحی از همان ابتدا با به‌رسمیت شناختن حقوق مالکیت افراد درکنار مالکیت دولتی و مالکیت عمومی، ضمن تقویت حاکمیت دولت در اجرای سیاست‌های پایدار در بهره‌برداری از منابع، امکان بهره‌مندی افراد را نیز از ثروت‌های طبیعی فراهم کرده است. در این نظام، منابع طبیعی به‌انواع مختلفی تقسیم شده

که هریک ازحقوق مالکیت خاص تبعیت می‌کند. بخش عمده‌ای از منابع طبیعی مانند معادن، زمین‌های موات و آباد طبیعی در مالکیت دولت اسلامی‌است. درباره چگونگی بهره برداری بخش خصوصی از این منابع، برخی از فقیهان معتقدندکه احیای‌آن‌ها به‌معنای آبادکردن و ایجاد زمینه‌های بهره‌بری موجب ملکیت آن‌ها برای استفاده کننده می‌شود و برخی دیگر تنها حق استفاده را برای بخش خصوصی جایز دانسته و مالکیت آن‌ها را همواره برای دولت محفوظ می‌دانند(بحرالعلوم،۱٤۰۳ق، ص۳٤۷). هم‌چنین گروهی نسبت به‌استفاده از این منابع در زمان غیبت اعتقاد دارند مجوز عمومی از جانب امام صادرشده است و همگان می‌توانند در این منابع تصرف‌کنند، در حالی‌که گروهی دیگر مجوز را از احکام تنفیذی می‌دانند و معتقدند در زمان هر امام باید تجدید شود(الآصفی، ۱۳۱٤ق، ص۱٤۰).

در هرصورت، با توجه به‌فلسفه تشریع مالکیت این منابع به‌نظر می‌رسد در زمان حاکمیت دولت اسلامی نظارت و اجازه دولت در استفاده از منابع شرط است. برخی از راه حل‌ها که به‌منظور استفاده پایدار از منابع و جلوگیری از تخریب منابع زیست محیطی انجام گرفته است عبارتند از:

۱- تعیین حقوق مالکیت؛

۲- ایجاد بازار(بازارسازی) به‌وسیله مجوزهای قابل فروش صیدماهی، حقابه وآلودگی؛

۳- ابزارهای مالی مانند یارانه های مالی، وامهای سبک، وامهای بلاعوض و کمک‌های سبز؛

٤- نظام‌های عوارض‌آلودگی، عوارض‌کاربری، عوارض دسترسی، عوارض اجرایی و عوارض حفاظت منابع؛

۵- ابزارهای پولی مانند مالیات‌های آلودگی، مالیات‌های‌خروجی‌گازها، مالیات‌های تولیدات، صادرات، پس‌آب‌ها و...

٦- نظام‌های التزامی مانند التزام‌های عملکردی زیست محیطی، التزام‌های ادعای مالکیت زمین، التزام‌های دفن زباله و التزام‌های مدیریت جنگل؛

۷- نظام‌های جریمه‌های مانند جرایم قانونی، عوارض عدم تمکین و جرایم تخریب محیط زیست.

۱.۱.۱. بهره برداری از منابع طبیعی در نظام اقتصادی اسلام

۱- تصدی مستقیم توسط دولت

این‌روش، بیشتر در استخراج معادن بزرگ و ارزشمندی مانند نفت و طلا و هم‌چنین در مواردی که حضور مستقیم دولت در ایجاد اشتغال و برقراری عدالت توزیعی در جامعه مؤثراست، کاربرد دارد.

۲- استفاده از مشارکت مردم

بخش دولتی می‌تواند بهره برداری از منابع طبیعی را با مشارکت مردم و استفاده از سرمایه و نیروی‌کار آنان انجام دهد. سهم سود دولت در این قراردادها باید رابطه منطقی باسود انتظاری طرح داشته باشد؛ یعنی د مناطق و در طرح‌هایی‌که رغبت بخش خصوص برای سرمایه گذاری در آن‌ها بیشتر است، دولت می‌تواند به‌طور متناسب سهم بیشتری طلب‌کند، اما در طرح‌هایی که دارای سود انتظاری کم بوده و در نتیجه رغبت برای سرمایه‌گذاری در آن‌ها کمتر است ولی انجام آن طرح برای رشد و توسعه کشور و ایجاد اشتغال و مانند این‌ها مناسب است، دولت باید سهم سود کمتری برای خود قراردهد وگاهی نیز برای انجام آن‌ها به‌متقاضیان کمک‌های بکند. مشارکت با برقراری عقد مشارکت، مزارعه و مساقات امکان‌پذیر است.

۳- واگذاری به‌بخش خصوصی

در اصل، سیاست اولیه اسلام در فعالیت‌های اقتصادی و ازجمله استفاده از منابع طبیعی این است که این فعالیت‌ها توسط خود مردم انجام گیرد و دولت فقط در مواردی که بخش خصوصی انگیزه قوی برای ورود در آن بخش را ندارد یا سپردن آن فعالیت به‌بخش خصوصی منافع گروه‌های ضعیف و یا منافع ملی را به‌خطر می‌اندازد و هم‌چنین در شرایط خاص زمانی مانند جنگ، قحطی و نظیر این‌ها دولت تصدی فعالیت را به‌عهده می‌گیرد و در واقع فعالیت اقتصادی دولت، مکمل فعالیت بخش خصوصی است نه جانشین آن. این واگذاری به‌دو شکل واگذاری ملکیت و واگذاری منافع امکان دارد. شکل

اول در صورتی‌که بپذیریم انفال و دیگر ثروت‌های طبیعی قابلیت تملیک توسط بخش خصوصی را دارند با فروش، اجاره به‌شرط تملیک، عقدجعاله، هبه و وقف و احیاء امکان پذیر می‌باشد. اما اگر مالکیت منابع طبیعی را قابل انتقال ندانیم و یا حتی با پذیرش این مبنا که انفال و دیگر ثروت‌های طبیعی را می‌توان تملک کرد ولی دولت به‌مصلحت نداند که این منابع را که حق همه نسل‌ها می‌باشد به‌یک عده خاص ویک نسل خاص واگذارکند، می‌تواند به واگذاری منافع آن‌ها در مدت محدودی به‌بخش خصوصی به‌شکل واگذاری امتیاز بهره‌برداری، اجاره، اباحه و حیازت اقدام کند.

در تمام این شیوه‌ها نکات زیر باید مورد توجه قرارگیرد:

۱- در واگذاری اصل یا منافع این منابع باید مصالح اقتصادی کشور در نظر گرفته شود. یعنی با بررسی همه راه‌ها و مقایسه بین آن‌ها بهترین راه انتخاب شود.

۲- در واگذاری به‌اشخاص و گروه‌ها و طبقات خاص، علاوه بر جلوگیری از رانت‌ها و استفاده های نامناسب و تبعیض‌ها اهداف کلی نظام مانند توزیع درآمد، عدالت اجتماعی و اشتغال رعایت شود.

۳- مبلغی که به‌عنوان فروش، اجاره یا حق امتیاز گرفته می‌شود با کارشناسی دقیق و متناسب با سود دهی آن و شرایط منطقه ای و همین‌طور با توجه به‌اهداف یاد شده در بند ۲ تعیین شود.

بنابراین؛ با وجود این که نظام‌های اقتصادی از جنبه نظری نسبت به‌مالکیت دیدگاه‌های متفاوتی دارند با این وجود نسبت به‌منابع طبیعی به‌دلیل اهمیتی که در توسعه اقتصادی کشورها دارند با حساسیت خاصی می‌نگرند و در بسیاری ازکشورها با وجود نظام‌های اقتصادی مختلف، نسبت به‌چگونگی بهره‌برداری از منابع تقریباً اتفاق نظر وجود دارد و همه به‌دنبال راه‌هایی هستند که ضمن حفظ این منابع، سود دهی آن‌ها را بیشتر کرده و از پیامدهای منفی آن نیز بکاهند. در نظام اسلامی گرچه مالکیت منابع به‌طور عمده در اختیار بخش عمومی قرار داده شده، اما تجربه صدر اسلام نشانگر این است که نظام اسلامی در پی آن است که خود مردم این منابع را به‌کارگیرند و در اصل فعالیت‌های دولت، مکمل فعالیت بخش خصوصی و در مواردی است که بخش‌خصوصی یا تمایل

به‌وارد شدن درآن فعالیت را ندارد یا به‌دلیل‌هایی سپردن آن فعالیت به‌بخش خصوصی به‌مصلحت مسلمانان نمی‌باشد. بدیهی است‌که در همه این موارد، ضمن اصل نظارت دولت بر فعالیت‌ها باید با توجه با تأمین موارد زیر قراردادها تنظیم شوند:

۱- تعیین حقوق بهره‌برداران و تضمین آن توسط دولت و پاسداری ازآن توسط محاکم قضایی. حقوق مالکیت تضمین شده مستلزم تعهدات قابل اجرا از سوی تمام گروه‌های سود برنده به‌ویژه دولت و صاحبان قدرت می‌باشد

۲- تقویت نهادهای نظارتی مردمی و احیای فرهنگ امر به‌معروف و نهی ازمنکر و سازماندهی آن در امر حفاظت از محیط زیست.

۳- توجه به‌سیاست‌های توزیعی به‌منظور رفع فقر اقشار آسیب پذیر.

٤- در نظرگرفتن سیاست اشتغال‌زایی برای گروه‌های درآمدی، سنی یا منطقه‌ای.

۵- جلوگیری از تخلیه بی رویه منابع پایان پذیر و نیز تخریب منابع تجدید پذیر. بنابراین میزان استفاده از این منابع باید طبق اصول زیست‌محیطی و بر اساس روش‌های کارشناسی شده از طرف دولت به‌بهره بردار توصیه شده و بر تحقق آن نظارت شود. هم‌چنین نسبت به‌سرمایه گذاری بخشی از منافع به‌دست آمده از منابع پایان‌پذیر در منابع جای‌گزین اقدام شود.

اقسام منابع طبیعی

معمولاً منابع طبیعی را به‌چهار دسته تقسیم می‌کنند: آب، زمین، معادن و جنگل‌ها و مراتع.

اول) آب

آب از دیرباز و از بدو پیدایش حیات، نقش اساسی در ادامه زندگی و طبیعتاً درموجودیت انسان ایفا کرده است. نقش آب در پیدایش و رشد حیات در نظریه‌های علمی نیز مدت‌ها مورد توجه دانشمندان قرارگرفته و امروزه همه در آن اتفاق نظر دارند. آب هم‌چنین بشر را به‌ایجاد شاهکارهای فوق العاده مهندسی سوق داده است و ساخت آبـراه‌های سنـتی در دوران اوج قدرت امپراتوری روم و ایران، ساخت سدهای کوچک، حمام‌های عمومی، چاه‌ها و قنوات باقی مانده و لوله کشی‌های سفالینی مصداقی از

شاهکارهای فوق می‌باشند. در طول تاریخ آب عامل مهمی در شکل دادن به‌روش زندگی بشر توسعه تکنولوژی، زبان، و فرهنگ بوده است. مع الوصف هزاران سال است که انسان به‌طریق مختلف با انجام فعالیت‌های کشاورزی و صنعتی و... به‌راحتی آب این نعمت مقدس خداوندی را آلوده می‌نماید. رشد روز افزون جمعیت و به‌دنبال آن افزایش نیاز به‌امکانات و مواد اولیه باعث شده است که آب‌های زیر زمینی و سطحی با مواد شیمیایی جدیدی آلوده شده و با گذشت زمان مخازن آب سالم وگوارا به‌تدریج آلوده شده و کیفیت آب به‌خصوص منابع محدود آب شیرین‌کاهش یابد.آب مهمترین مایهٔحیات روی زمین است و بدون آن، موجود زنده نمی‌ماند.

با توجه به‌این که دین مقدس اسلام از کوچک‌ترین مسائل زندگی بشر فروگذار ننموده و آیات مقدس قرآن کریم به‌صورت مکرر نسبت به‌اهمیت این ماده در زندگی بشر اشاره نموده، با نگاه اجمالی به‌آیات قرآن کریم اشارات خداوند متعال به‌آب را بررسی می‌نماییم.

در ۳۳ آیه از قرآن کریم خداوند می‌فرماید: بعد از خلقت آسمان‌ها و زمین ما آب را فرو فرستادیم تا زمین مرده را زنده نماید و آب را مایه حیات و منشاء تمامی‌گیاهان و حیوانات و مایه هستی می‌داند آیات فوق عبارتند از: سوره‌های نحل آیه ۱۰، ق آیه ۹، نحل آیه ٦٥، نمل آیه ٦٠، عنکبوت آیه ٦٣، روم آیه ٢٤، مرسلات آیه ٢٧، اعراف آیه ٥٧، یونس آیه ٢٤، هود آیه ٧، ابراهیم آیه ٣٢، حجر آیه ٢٢، بقره آیه ١٦٤، فصلت آیه ٢٧، زخرف آیه ١١، کهف آیه ٤٥، طه آیه ٥٣، حج آیه ٥، حج آیه ٦٣، مؤمنون آیه ١٨، اعراف آیه ٤٨، عبس آیه ٢٥، نباء آیه ١٤، لقمان آیه ٢٠، فاطر آیه ٢٧، زمر آیه ٢١، انبیاء آیه ٣٠، ملک آیه ٣٠، نور آیه ٤٥، فرقان آیه ٥٣، سجود آیه ٨، مرسلات آیه ٢٠، طارق آیه ٦.

خداوند درقرآن‌کریم میفرماید: آیاکافران نمی‌دانند که آسمان‌ها و زمین بسته بودند، ما آن‌ها را گشودیم و هر چیز زندهٔ را از آب پدیدآوردیم؟ چرا ایمان نمی‌آورند؟(انبیاء:۳۰).

حیات هرچیز را درآب قراردادیم. نه تنهاحیات جنبندگان، بلکه همهٔآثارحیاتی، اعم ازگیاهی وغیر گیاهی‌که در روی زمین وجود دارد ازآب‌است. چنین مادهٔ را خداوند متعال و مهربان به‌طور رایگان و به‌اندازهٔ نیاز و مصلحت دراختیاربشر قرار داده است.

قرآن تصریح‌کرده‌که خداوند متعال، زمین را محل استقرارآب قرار داد وآن را در زمین به‌چرخش درآورد تا مورد استفاده قرارگیرد. چشمه‌ها، چاها، نهرها و... منبع ذخیره و جریان آب قرار داد تا مردم در فصل‌های‌که باران نمی‌بارد ازآن بهره‌گیرند.

در قرآن مجید، عامل‌آب از میان عوامل تولید از اهمیت بیشتری برخورداراست. هم‌چنین آب باران، بیش از سایرآب‌ها مورد توجه‌است؛ یا به‌این دلیل‌است‌که منشأ همهٔ‌آب‌هاست و اگر باران نازل نشود، چشمه‌ها، نهرها، قنادها، دریاچه‌ها و دریاها خشک می‌گردد یا مصلحت دیگری درآن است. مثلا برای زندگی‌بشر، کشاورزی، یا صنعت احتمالا مفیدتر از سایرآب‌ها باشدکه به‌تأمل و بررسی نیازاست. آب‌های طبیعی به‌آب آشامیدنی، صنعتی وکشاورزی به‌عنوان عامل تولید هستند. قرآن آب را یکی از نهاده‌های اصلی کشاورزی می‌داند و به‌کیفیت نزول باران وعوامل زمینه سازآب، به‌طور مکرّرتوجه می‌کند و اصل پیدایش و به‌جریان انداختن آن درمسیرتولید را نیز به‌خدا نسبت می‌دهد.

در قرآن‌کریم ازآب به‌عنوان عامل تولید، بیشتر از واژه‌های دیگر استفاده‌کرده است مانند: «یخرج به» پرورش داده و بیرون کشیده می‌شود به‌وسیله‌آب، «ینبت به» روییده می‌شود به‌وسیله‌آب، «یحی به» زنده می‌شود به‌وسیله‌آب و «یسقی به» به وسیله‌آب سیراب می‌شود. حرف «با» در اغلب آیات برای سببیت است‌که عامل تولید آب را می‌رساند(رجایی، پیشین، ص۷۹). قرآن‌کریم می‌فرماید: و از آسمان به‌اندازه نیازآب فرستادیم وآن را در زمین‌جای دادیم و ما بر نابود کردنش توانا هستیم. با آن آب برای‌تان بوستان‌هایی ازخرما و انگورپدیدآوردیم. شما را درآن باغ‌ها میوه‌های بسیاری است‌که ازآن‌ها می‌خورید(مومنین:۱۸-۱۹).

امروزه انسان درکنکاش و جستجو در سایرکرات قبل ازهرچیز به‌دنبال وجود وعدم وجود آب می‌باشد. آخرین تحقیقات انجام شده در کره مریخ بیانگر این است که زمانی رودهایی از آب در آن جریان داشته و لذا امکان زندگی در آینده در کره مریخ و سایر کرات توسط دانشمندان درحال بررسی است. کره زمین تنها سیاره منظومه شمسی است که درسطح آن به‌قدری آب وجود دارد که اقیانوس‌ها به‌وجود آمده‌اند و۷۱٪ کره زمین به‌وسیله آب پوشیده شده است. کل تاریخ زمین با تاریخ اقیانوس‌ها پیوند داشته است.

اقیانوس‌ها اعمال اساسی سطح زمین را تنظیم می‌کنند. آن‌ها منابع اصلی آب‌هایی هستند که در روی سطح زمین به‌صورت باران و برف بارش می‌کند. باتوجه به‌ظرفیت حرارتی زیاد آب، اقیانوس‌ها یکی از مهمترین تنظیم‌کنندگان وضع آب و هوا می‌باشد. در کره زمین به‌جز هوا هیچ ماده شیمیایی دیگری به‌اندازه آب برای ادامه حیات اهمیت ندارد و هیچ ماده دیگری به‌اندازه آب جزء محیط فیزیکی زمین محسوب نمی‌شود. بخار آن تشعشعات را جذب می‌کند تا تعادل حرارتی مناسبی برای محیط زندگی ما به‌وجود آورد و به‌صورت مایع موجب فرسایش خاک و شکل گرفتن کره زمین می‌شود خاک مفید تولید می‌کند مواد معدنی و شیمیایی دفعی از فعالیت‌های صنعتی و کشاورزی را در خود حمل و بهترین وسیله دفع مواد فوق بوده و خواهد بود(http://www.m.narjes.org/maaref/ghoraan)

هنوز با پیشرفت علم و تکنولوژی آب به‌عنوان یکی از پاک‌کننده‌های اصلی و قابل توجه از دیدگاه بشری می‌باشد و هیچ ماده دیگری را نتوانسته‌اند جایگزین آن نمایند و لذا ما مسلمانان مفتخریم که در کتاب آسمانی ما این ویژگی منحصر به‌فرد آب دقیقاً بیان گردیده و در کتب و رساله‌های توضیح‌المسائل مجتهدین شیعه در احکام طهارت و مطهرات، آب به‌عنوان تطهیر کننده اصلی عنوان گردیده است.

اگر امروزه انسان قرن ۲۱ به‌این نکته پی برده است که یکی از نتایج ناگزیر رشد صنعت و تکنولوژی و جوامع انسانی آلودگی روز افزون منابع آب سطح و زیرزمین می‌باشد و به‌صورت یک فاجعه زیست محیطی در حال بروز است ده‌ها قرن قبل در کتاب آسمانی دین مبین اسلام خداوند متعال به‌اهمیت و ارزش این ماده حیاتی به‌دفعات و به‌عناوین مختلف اشاره فرموده و پیرامون آن احادیث و روایات مختلفی از ائمه معصومین نقل شده است... در دنیای کنونی یکی از شاخص‌های توسعه همه جانبه جوامع وجود منابع آب می‌باشد. خشک‌سالی‌ها و کمبود روزافزون آب در بسیاری از نقاط دنیا، بشر را به‌تعمق بیشتر و پی بردن به‌ارزش این اده حیاتی وادار نموده و بسیاری از برنامه‌ریزی‌های اساسی کشورها درخصوص استفاده بهینه و صحیح از این تعمت خداوند می‌باشد.

۱.۱.۲. اقسام آب

۱) آب‌های جاری

منظورازآب‌های جاری،آب‌های مانند چشمه‌ها، رودخانه‌ها، دریاها و دریاچه‌هاست‌که درسطح زمین‌جریان دارند.آب‌های رودخانه‌ها ودریاها به‌اتفاق رأی فقیهان، از ثروت‌های مشترک است که اسلام اجازهٔ تملیک آن‌ها را به‌کسی نمی‌دهد و فقط استفاده ازآن را به‌افراد باحفظ اصل مال اجازه می‌دهد(فراهانی فرد، ۱۳۸۵، ص۱۸٤).

۲) آب‌های زیرزمینی

آب زیرزمینی، یک منبع‌مهم تأمین‌آب برای‌کاربردهای آب باکیفیت بالا، ازقبیل آشامیدن خانواده و پخت وپز و نیز برای استفاده درصنعت وآبیاری است(صباغی، ۱۳۷۸، ص۷۱). وضعیت چاها نیزکه جزءآب‌های زیرزمینی محسوب می‌شود تابع ملکی‌است‌که چاه درآن واقع شده‌است(همان).

دوم) زمین

استفاده از زمین به‌عنوان عامل‌تولید برحسب‌کالا یا خدمت تولیدی، تفاوت دارد؛ گاهی فقط خاک و سطح زمین و فضایی‌که برروی قطعه زمین قرارگرفته است درتولید نقش دارند، همانند زمانی‌که درتولید کالاهای کشاورزی مورد استفاده قرار می‌گیرد؛ گاهی فقط سطح آن وگاهی اعماق آن زمین درتولید نقش دارند که برحسب مورد تفاوت دارد.

خاک، که در روی زمین است، از منابع ارزشمند حیات بشری است که برای تشکیل یک سانتی متر آن در روی زمین، بیش از هزار سال زمان نیاز است و به‌همین دلیل، باید از آن درست استفاده کرد. بهره برداری نادرست از خاک، موجب فرسایش آن می‌شود که این امر، پیامدهای ناگوار فراوانی خواهد داشت، از جمله این که می‌تواند زمین‌های کشاورزی را به‌بیابان تبدیل‌کند، راه‌های بیابانی را مسدودکند، محصولات غذایی را کاهش دهد، هوای شهر و روستا را به‌گرد و غبار آلوده کند، موجب جاری شدن سیل شود، سدها، دریاچه‌ها و منابع آبی را از خاک، انباشته کند و بدین ترتیب، هزینه‌های فراوانی بر دوش ملّت خواهد گذاشت. متأسّفانه، هرساله در کشورما، به‌خاطر دخالت‌های بی رویه انسان، مانند: چرای بی رویه دام، بهره برداری بیش از حد از خاک، شیوه شخم زدن

نامناسب خاک و کندن بوته‌ها و درختچه‌ها برای تأمین سوخت، میلیون‌ها تُن خاک از بین می‌رود و به‌وسعت مناطق بیابانی افزوده می‌شود؛ در حالی‌که با افزایش جمعیت و نیاز به‌موادّ غذایی بیشتر، حفظ زمین‌های حاصل‌خیز، اهمیت بیشتری پیدا می‌کند. پیامبر اکرم(ص) در این مورد میفرماید: حُرمت زمین را نگه دارید؛ زیرا زمین به‌منزله مادر شماست»(پاینده، ۱۳۷۵، ص ۳۸۰).

از قرآن‌کریم استفاده می‌شود که خداوند متعال و مهربان، طول و عرض زمین را گسترش داد وآن را به‌وسیلهٔ‌کوه‌ها تثبیت‌کرد تا هرگونه اضطراب وحرکت غیرمتعادل درآن صورت نگیرد. اگرخداوند زمین را گسترش نمی‌داد و همهٔ آن را از سلسلهٔ‌کوه‌ها می‌پوشاند، زمین صلاحیت کشت و زرع و سکونت را نداشت و جانداران کمال حیات خود را درآن نمی‌یافتند(رجایی، پیشین، ص۸٤).

از آیات قرآن‌کریم استنباط می‌گرددکه خداوند تمام شرایطی را که برای یک قرارگاه مطمئن وآرام لازم است درکره زمین‌آفریده‌است، زمین محل ثابت وخالی از هرگونه تزلزل، هماهنگ با ساختمان روح وجسم انسان دارای منابع گوناگون مشتمل برهمهٔ وسایل مورد نیاز انسان، بسیارگسترده و مباح و رایگان است. آیهٔ قرآن: نشانه عبرتی‌است برایشان زمین‌مرده‌که زنده‌اش‌ساختیم و ازآن دانهٔ‌که ازآن می‌خورند بیرون آوردیم. و درآن باغ‌هایی از نخل‌ها و تاکها پدیدآوردیم و چشمه‌ها روان ساختیم(یس:۳۳-۳٤).

آیهٔ دیگری از قرآن‌کریم در این مورد اشاره دارد: ما باران را فرو باریدیم، باریدنی، و زمین را شکافتیم، شکافتنی، و درآن دانه‌ها رویانیدیم، وتاک و سبزی‌های خوردنی، و زیتون و نخل، و باغ‌های پردرخت، و میوه و علف، تا شما و چارپایان‌تان بهره برید(عبس: ۲۵-۳۲).

سوم) معادن

معادن موجود در زمین، اعم از فلز وغیر فلز از نهاده‌های اصلی و طبیعی تولید صنعتی است که خداوند همه را به‌صورت رایگان در اختیار بشر قرار داده است.

قرآن می‌فرماید: ما پیامبران‌مان را با دلیل‌های روشن فرستادیم و با آن‌ها کتاب و ترازو را نیز نازل کردیم تا مردم به‌عدالت عمل‌کنند. و آهن را که درآن نیرویی‌سخت و منافعی

برای مردم است فرو فرستادیم، تا خدا بداند چه‌کسی به‌نادیده، او و پیامبرانش را یاری می‌کند. زیرا خدا توانا و پیروزمند است(حدید:۲۵).

در واقع ازخلق‌آهن در زمین به‌انزال حدید تعبیرشده است به‌اعتبار این که خداوند متعال پیدایش اشیاء درهستی و وجود بعد ازعدم را انزال – فرو فرستادن- نامیده است.

علامه‌طباطبایی ضمن این آیه می‌نویسد: خلق آهن به‌انزال تعبیرشده، به‌اعتبار اینکه خداوند پیدایش اشیاء درهستی را در انزال و فرو فرستادن ازخزاین‌خود می‌داند(طباطبایی، ۱۳۷٤، ج۱۹، ص۱۹۷). روشن است که آن‌چه درمرحله اول خلق شده همان معادن سنگ‌آهن است و انسان با به‌کارگیری آن درجریان تولید به‌آهن خالص و سپس به‌کالاهای مورد نیاز خود تبدیل می‌کند و ازآن نفع میبرد. بابیان « فیهِ بَأْسٌ شَدیدٌ وَ مَنافِعُ لِلنَّاس» ازآهن به‌عنوان عامل تولید استفاده می‌شود.

درجای دیگر قرآن می‌فرماید: و زمین را گستردیم و در آن کوه‌های عظیم افکندیم. و از هر چیز به‌شیوهٔ سنجیده درآن رویانیدیم، و معیشت شما وکسانی راکه شما روزی‌ده‌شان نیستید، درآن‌جا قرار دادیم(حجر:۱۹-۲۰). در روایتی از امام محمدباقر(ع) است درضمن جمله « وَأَنْبَتْنا فیها مِنْ کُلِّ شَیْءٍ مَوْزُونٍ» نقل شده است که حضرت فرمودند: خداوند متعال درکوه‌ها طلا، نقره، مس، روی، آهن، قلع، زرنیخ و مانندآن قرار داده است(طباطبایی، پیشین، ج۱۲، ص۱۵۵).

به طورطبیعی، این معادن با قرارگرفتن درجریان تولید و تبدیل شدن به‌کالاهای نهایی می‌تواند وسایل زندگی انسان باشد(رجایی، پیشین، ص۹۱).

امروزه معادن، ازمهم‌ترین منابع ثروت و انرژی هرکشور به‌حساب می‌آید، این منابع به‌طورکلی به‌دو دسته تقسیم می‌شود، معادن ظاهری و معادن باطنی.

۱.۱.۳. ۱) معادن ظاهری

فقهای مشهور درتعریف معادن ظاهری‌گفته اند: معادن ظاهری معادنی است که در روی زمین قرار دارد و یا تا سطح زمین فاصله چندانی ندارد؛ به‌طوری که اگر مقداری ازخاک را کنار بزنند، آن معدن آشکار می‌شود.

«مقصود از معادن ظاهری معادنی است که در روی زمین قرار دارد و دست یافتن

برآن‌ها متوقف به‌کاری نیست.»

٤.١.١. ٢) معادن باطنی

معادنی‌است‌که درعمق زمین قرار دارد و برای بدست آوردن آن‌ها، باید متحمل زحمت و هزینهٔ حفاری گردید. « معادن باطنی آن معادنی است که بدون کار و زحمت نمی‌توان به‌آن‌ها دست یافت.» معادن به‌طور مطلق چه ظاهری و چه باطنی، از انفال و در نتیجه ملک امام(ع) است. این مالکیت دولت اختصاص به‌معادن زمین‌های عمومی ندارد، بلکه معادنی است که در عمق زمین‌های خصوصی و شخصی قرار دارد، نیز همین حکم را خواهد داشت(پژوهشکده حوزه ودانشگاه، ۱۳۷۹، ص۲۳۷).

چهارم) جنگل ها، مراتع و گیاهان

جنگل‌ها، با تعدیل هوا، فراهم آوردن فراورده‌های صنعتی، ساختمانی و پزشکی مورد نیاز و از همه مهم‌تر، حفظ‌خاک و پیش‌گیری ازجاری شدن سیلاب و پیامدهای ناشی از آن، شرایط مساعدی برای زندگی انسان فراهم می‌آورند. اگر درختان جنگلی در حجم انبوهی قطع شوند، تعرّق گیاهان کاهش می‌یابدکه خود این امر، به‌کاهش بارندگی و خشک شدن خاک و گسترش مناطق بیابانی می‌انجامد.

جنگل‌ها، افزون برآثار زیست محیطی، منابع اولیهٔ صنایع وابسته به‌چوب و الوارمثل صنایع کاغذسازی، فیبرو... نیزهستند. هم‌چنین جنگل‌ها ومراتع، چراگاه‌ها، منبع تأمین علوفهٔ دام‌ها، تولید دام و به‌تبع‌آن فرآورده‌های گوشتی، لبنی، منسوجات و نیز کالاهای که از پوست، پشم، کرک و موی حیوان‌ها به‌دست می‌آید.

قرآن‌کریم به‌طورکلی به‌استفادهٔ انسان‌ها ازجنگل‌ها ومراتع توجه می‌کند؛ ولی به‌فرایند تولیدات اشاره نمیکند. استفادهٔ حیوانات اهلی از علوفهٔ مراتع، چیزی جز قرارگرفتن مراتع وعلوفه در پروسهٔ تولید دام نیست. هم چنین یکی از مصادیق بارز استفادهٔ انسان ازجنگل‌ها و مراتع بهره‌گیری برای تولید کالاها و خدمات است. «اوست‌که ازآسمان برای تان باران نازل کرد. ازآن می‌نوشید و بدان گیاه می‌روید و چارپایان را می‌چرانید» (نحل:۱۰) وهم چنین در سورهٔ مبارکه سجده می‌فرماید: آیا نمی‌بینندکه آب را به‌زمین خشک و بی‌گیاه روانه می‌سازیم تا کشت‌زارها برویانیم و چارپایان و خودشان ازآن

بخورند؟ چرا نمی‌بینند؟(سجده:۲۷) و نیز درآیات سورهٔ عبس اشاره می‌کند: ما باران را فرو باریدیم، باریدنی، و زمین را شکافتیم، شکافتنی، و در آن دانه‌ها رویانیدیم، و تاک و سبزیهای خوردنی، و زیتون و نخل، و باغ‌های پردرخت، و میوه و علف، تا شما و چارپایان‌تان بهره برید(عبس:۲۵-۳۲).

درباره مراتع هم باید گفت با تمام اهمیتی که مراتع، در تنظیم نظام توزیع طبیعی آب و آب‌خیزها، جلوگیری از جریان سیلاب‌ها و همین‌طور تولید علوفه (به‌ویژه برای دام‌های عشایر) و در نتیجه تولید گوشت قرمز و نیز در محصولات متفرّقه دارویی و صنعتی و خوراکی دارد، سرعت تخریب آن‌ها از تخریب جنگل هم سریع تر است و دردناک تر، این‌جاست که این‌تخریب، درکشوری روی می‌دهد در باورهای دینی مردمش، درختکاری را مقدّس شمرده است: پیامبر(ص) فرمود: هرکه درختی بنشاند، به‌اندازه میوه ای که از آن درخت به‌عمل می‌آید، پاداش برای وی ثبت می‌شود(فصل نامه جنگل و مرتع، ش ٦٥ (۱۳۸۳)، ص١٦).

کره زمین با مساحتی بالغ بر۵۱۰ میلیون کیلومتر مربع، هم اکنون پذیرای حدود ٦/٦ میلیارد نفر انسان درسطح خود است و تاکنون بالغ بر۸۰ میلیارد نفر در طول حیات کره زمین از آن ارتزاق کرده اند. این درحالی است که جمعیت کره زمین در میانه قرن هجدهم تنها ۷۹۰ میلیون نفر بوده است. با وقوع انقلاب صنعتی در قرن هجدهم به‌یکباره برداشت از منابع طبیعی جهان به‌شدت افزایش یافت و این امر منجر به‌بروز مشکلات محیط زیستی بسیاری در جهان شد. توان محدود طبیعت در تامین منابع مورد نیاز انسان‌ها و جذب ضایعات ناشی ازتولید، همراه با عدم برداشت و استفاده متوازن از منابع تجدید ناپذیر، موجب شد تا بشر در سال‌های اخیر با مشکلات عدیده ای در این زمینه مواجه گردد. عدم امکان دسترسی برابر به‌منابع برای همه نیز به‌این امر دامن زده است، به‌طوری که هم اکنون ۸۰ درصد از منابع جهان توسط ساکنان کشورهای توسعه یافته ای به‌مصرف می‌رسد که تنها از۲۰ درصد کل جمعیت جهان برخوردارند.

با روندی که هم اکنون درجهان به‌وجود آمده است سرعت تخریب منابع طبیعی از سرعت بازسازی آن‌ها بیشترشده است و این امر به‌معنای تحلیل رفتن و زوال بیشتر منابع

طبیعی درسال‌های آتی است. با توجه به‌عدم توازن موجود میان ظرف و مظروف، با ادامه وضع موجود در سال‌هایی نه چندان دور به‌وضعیتی بحرانی خواهیم رسید. رهیافت‌های دین مبین اسلام می‌تواند در این راستا هم‌چون چراغ راهی برای بشریت باشد و وی را در این راستا هدایت‌کند. عمل‌کردن به‌دستورات اسلام در رابطه با لزوم صرفه جویی، ممانعت از اسراف، لزوم رعایت عدل و انصاف درمصرف منابع طبیعی و توجه به‌حقوق نسل‌های آینده، سعی درآبادانی زمین و جلوگیری از ایجاد فساد و تباهی درآن همگی می‌توانند راه گشای برای حفظ و روش درست استفاده کردن منابع طبیعی باشد.

جهان هستی، سرشار از نعمت‌ها و امکانات بی شماری است که خالق هستی، در خدمت بشر قرار داده است، ولی بی حساب نیست. از این رو، باید در راه خیر و صلاح خود و جامعه، از آن‌ها درست استفاده کرد. در حال‌حاضر، درجامعه‌ما، نعمت‌ها و منابع فراوانی وجود دارد که دانسته و ندانسته، از آن‌ها استفاده درستی نمی‌کنیم. از این رو لازم است این نعمت‌ها و منابع را بهتر بشناسیم و در مرحله دوم، از اسراف و زیاده روی و هر گونه استفاده نادرست از نعمت‌ها (که از موانع اصلی توسعه و رشد مادّی و معنوی جوامع است) بپرهیزیم.

به دست آوردن دانش و تخصّص لازم، یکی از شیوه‌های صحیح بهره‌گیری از منابع و نعمت‌هاست. گاهی ممکن است امکانات و منابع فراوانی در دست باشد، ولی انسان به‌دلیل ناآگاهی و نداشتن تخصّص لازم، نتواند از آن‌ها بهره‌کافی ببرد. امام علی(ع) در این باره می‌فرماید: هیچ کاری نیست مگر این‌که در انجام آن، نیازمند آگاهی هستی»(کلینی، ۱۳٦۵، ج۵، ص۱۱۳). هم‌چنین به‌نقش مدیریت کارآمد در بهره‌گیری بهینه از منابع، امکانات و نعمت‌های الهی، نباید بی توجّه بود؛ زیرا به‌کمک آن می‌توان توانایی‌ها و استعدادهای نهفته در وجود انسان‌ها را کشف کرد و پرورش داد و از کم‌ترین منابع، بیشترین بهره برداری را به‌عمل آورد. بالا بردن سطح فرهنگ جامعه، بهره‌گیری مناسب از مفاهیم و ارزش‌های معنوی و اسلامی، برنامه ریزی و مدیریت زمان و مکان، از دیگر اصولی است که می‌توان برای پیشبرد بهره وری از آن‌ها استفاده کرد.

۱.۱.۵. اهمیت جنگلها و مراتع

۱ـ کنترل آب‌ها

عرصه جنگل‌ها و مراتع در اثر فعالیت جانوران و ریشه دواندن گیاهان و درختان به‌داخل آن دارای منافذ متعددی است و قادر است مقدار زیادی آب را در خود نفوذ داده و ذخیره کند. میزان آب نفوذی برحسب نوع جنگل۵۰۰ تا ۲۰۰۰ متر مکعب درسال و درهر هکتار برآورد می‌شود که این مقدار به‌مراتب بیشتر از زمین‌های غیرجنگلی است(روزنامه همشهری، ۲۸ شهریور، ۱۳۷۷). به‌طور مثال برای نفوذ یک لیترآب در اراضی جنگلی پهن برگ ۷ دقیقه و٤٠ ثانیه، در زمین کشاورزی ٤٦ دقیقه و ٤٦ ثانیه و در محیط خارج ازجنگل ٤ ساعت و٢٦ دقیقه و٤٠ ثانیه وقت لازم است. درعرض یک ساعت در زمین جنگل پهن برگ ٨/٤ لیتر، در زمین کشاورزی ١/٢٩ لیتر و در محیط خارج ازجنگل ٠/٢٢ لیتر آب وارد خاک می شود یعنی خاصیت نفوذپذیری خاک جنگل‌های پهن برگ ٤٠ برابر بیشتر از خاک زمین غیر جنگلی می‌باشد (یخکشی، ۱۳۸۱).

۲ـ تعدیل آب و هوا

وجود رستنی‌ها، به‌خصوص جنگل درتعدیل حرارت محیط موثر است و حرارت فعلی و روزانه سطح زمین را متعادل می‌کند و باعث اعتدال آب و هوا می‌گردد، زیرا در تابستان قسمتی از انرژی حرارتی خورشید را جذب نموده و باعث تقلیل حرارت زمین می‌گردند و در زمستان به‌منزله روپوشی برای آن به‌شمار رفته و مانع از دست دادن حرارت آن می‌گردند. بنا به‌اصل فوق، پوشش یک جنگل با مقایسه نقاطی که عاری از درخت می‌باشد باعث پایین آوردن ماکزیمم حرارت و بالا بردن مینیمم آن می‌گردد و چون در دو جهت مخالف صورت می‌گیرد، در معدل کلی حرارت تغییری حاصل نمی‌شود، بلکه آب و هوای محیط را متعادل می‌سازد(خسروشاهی، ١٣٦٨). از این گذشته تبخیر ناچیز و بالا بودن رطوبت نسبی هوا در جنگل نیز به‌این امر کمک می‌کنند.

۳ـ کاهش آلودگی هوا

آلودگی هوا چه درمناطق شهری بوسیله وسایل دود زا و کارخانجات وسایر منابع آلوده کننده و چه در مناطق بیابانی در اثر حرکت و جابجائی ماسه‌ها و گرد و غبار بوسیله باد وجود دارد. مواد سمی موجود در هوای شهرها فقط از لوله اگزوز ماشین‌ها و یا

دودکش کارخانه‌های داخل شهر خارج نمی‌شود بلکه بادهایی که از اطراف می وزند سبب می‌گردند که گرد و غبار وگازهای کارخانه‌های اطراف را هم وارد شهر نمایند و به‌غلظت مواد سمی هوای مناطق مسکونی بیافزایند. درختان در جلوگیری وکاهش آلودگی هوا که در بالا ذکر شد نقش اساسی دارند. بطور مثال یک درخت صد ساله راش با ۲.۵ تن وزن (وزن چوب خشک) در طول عمر خود ۱۲.۵ میلیون متر مکعب گاز کربنیک هوا را جذب کرده است تا بتواند این مقدار چوب را تولیدکند. همچنین درختان باد حامل ذرات ریز را شانه می‌کنند و می‌توانند در هر هکتار جنگل تا ٦٨ تن گرد و غبار را هربار درخود رسوب دهند(یخکشی، ١٣٥٦). این موضوع برای مناطق بیابانی و شهرهایی که مورد تهاجم شن‌های روان قرار می‌گیرند. بسیار حائز اهمیت است چون با ایجاد کمربند سبز می‌توان از ورود گرد و غبار به‌داخل شهر جلوگیری کرد. همگام با شانه کردن گرد و غبار هوا، جنگل مقدار زیادی از باکتریها و میکروبهای معلق در هوا را در لای شاخ و برگ خود رسوب می‌دهد. مقدار باکتریهای موجود در هوای جنگل به‌مراتب کمتر از مناطق غیرجنگلی است.

طبق بررسی‌های دانشمندان روسیه درختان کاج، گردو، پیسته، بلوط، فندق، اوکالیپتوس، ارس، افرا، بید، زبان گنجشک و داغداغان از خود موادی در هوا پخش می‌کنند که باعث از بین رفتن بسیاری از باکتریها و قارچ‌های تک سلولی و برخی از حشرات مضر می‌شود این ماده را توکین(Tukin) درسال١٩٥٦ فیتونسید نامیده است. باتوجه به‌آنچه ذکرشد متوجه می‌شویم که اهمیت جنگل فقط در تصفیه هوا از گرد و غبار نیست، بلکه در ضد عفونی هوا هم نقش موثری دارد و این مسئله ایجاد فضای سبز در اطراف و داخل شهرها و اطراف بیمارستان‌ها، مدارس و اماکن عمومی را به‌خوبی گویا می‌سازد.

مراتع نیز در مناطق بیابانی همچون پوششی روی خاک‌ها و ماسه‌ها را گرفته و اجازه حرکت به‌آن‌ها نمی‌دهند و در مناطقی که حرکت خاک وجود داشته باشد مقادیر زیادی از آن را در پای بوته‌ها رسوب می دهد.

جنگل‌ها و مراتع و به‌طور کلی گیاهان سبز در نتیجه عمل کربن‌گیری مرتباً گاز

کربنیک هوا را که در اثر تنفس حیوانات و انسان و فعل و انفعالات شیمیایی و آلودگی‌های محیط زیست وارد هوا می شوند جذب نموده و گاز اکسیژن را که یک ماده حیاتی برای موجودات زنده به‌شمار می رود پس می‌دهند. بررسی‌های انجام شده نشان داده است هنگام کربن گیری درختان، از ٢٦٤ گرم انیدرید کربنیک هوا مقدار ۱۹۲ گرم اکسیژن آزاد میشود از این نظر هر هکتار جنگل قادر است سالانه ۲.۵ تن اکسیژن (اکسیژن لازم برای ۱۰ نفر در سال) آزاد کند(یخکشی، ۱۳۸۱).

۴ـ جلوگیری از فرسایش خاک

عمل فرسایش بیشتر بوسیله آب و باد صورت می‌گیرد. بادهای مداوم در اثر ایجاد اختلالاتی در زندگی گیاه و تبخیر رطوبت زمین که منجر به‌خشکی بیش از حد خاک می‌گردند، سبب می شوند که تجدید حیات نباتات متوقف و یا به‌کندی صورت گیرد و با کم شدن پوشش گیاهی عمل فرسایش آغاز شود. اگر انسان هم با بهره برداری بی رویه از بین رفتن گیاهان را ناخواسته تسریع نماید آنگاه مراکز مهم کشاورزی و صنعتی و مسکونی در معرض تهدید قرار می‌گیرند.

جنگل به‌کمک شاخ و برگ درختان، از سرعت باد می‌کاهد و با ریشه گیاهان، خاک را حفظ می‌کند و مانع ایجاد فرسایش می‌شود. به‌علت آرام بودن هوای داخل جنگل تبخیر بسیار ناچیز بوده و خطر خشک شدن خاک که ازشرایط مهم آغاز فرسایش است از بین می‌رود. نزولات آسمانی در مناطق فاقد گیاه در روی زمین به‌صورت هرز آب‌های سیل آسا جاری می‌شوند و چون مقاومتی در برابر خود نمی بینند ذرات ریز و درشت خاک را حمل می‌کنند و به‌تدریج در مسیر خود و یا در پشت سدها و دریاچه‌ها رسوب می‌دهند، گاهی سبب طغیان رودخانه‌ها می‌گردند و خسارات جانبی و مالی زیادی بار می‌آوردند. در مناطقی که پوشش گیاهی وجود دارد، هنگام بارندگی قطرات باران به‌علت انرژی که در مسیر خود و هم‌چنین تاثیر قوه جاذبه زمین کسب می‌کنند و می توانند موجب متلاشی شدن ذرات خاک و جابجایی آن شوند در اثر برخورد به‌شاخ و برگ گیاهان به‌ذرات بسیار ریز تبدیل گشته و به‌آهستگی روی خاک می‌رسند. از طرفی بقایای نباتی کف جنگل و مراتع هم‌چون اسفنجی آب حاصل از بارندگی را درخود جذب نموده

و به‌آهستگی روی خاک رها می‌کند و بدینوسیله خطر شستشوی خاک از بین رفته و خاک حفظ می‌شود(رفاهی، ۱۳۷۵).

۵ـ جلوگیری از آلودگی‌های صوتی

یکی از آثار نامطلوب صنعت ایجاد سرو صدا در مناطق مسکونی است که در اثر تراکم جمعیت، وسایط نقلیه موتوری، کارخانه‌ها و وسایل و ماشین آلات ساختمانی و ساختمان سازی تولید می‌شود. اگر اقدامات لازم در جهت کمتر نمودن سر و صدا در شهرهای صنعتی بزرگ و نزدیک فرودگاه‌ها انجام نگیرد، می‌تواند ناراحتی‌های عصبی و روحی ببار آورد. علاوه بر اقدامات فنی لازم برای جلوگیری از سرو صدای محیط، جنگل کاری و ایجاد فضای سبز در داخل شهرها و اطراف مناطق صنعتی و فرودگاه‌ها به‌میزان قابل ملاحظه ای از سرو صدا می‌کاهد .

در جنگل‌کاری باید توجه داشت که پهن برگان چون در پاییز خزان می‌کنند برای این منظور زیاد مناسب نیستند ولی از طرفی دیگر چون سوزنی برگان بیشتر در معرض خطر آتش سوزی می‌باشند و در نتیجه مناطق مسکونی و تاسیسات صنعتی هم تهدید می‌شوند بهتر است که جنگل‌های سوزنی برگ و پهن برگ به‌صورت مخلوط با هم کاشته شوند. ایجاد فضای سبز مانع از نفوذ صدا از قسمت زیرین (محوطه ساقه درخت) می شود.

۶ـ گردشگری

جنگل و پارک و فضای سبز در داخل و اطراف شهرها به‌مردم خسته از زندگی ماشینی و سر و صدای محیط این امکان را می‌دهد که بتوانند ایام فراغت را در این مکان به‌استراحت و تفریح بپردازند و بچه‌ها از آپارتمان بیرون آیند و جهت تقویت فکر و بدن خود در محیطی آرام و با هوایی سالم به‌بازی بپردازند. طبیعت همواره با زیبائی های خود نظر انسان را به‌خود جلب می نماید وگیاهان یکی از عوامل مهم زیبایی طبیعت بشمار می روند. هر انسان از مشاهده طبیعت سرسبز جنگلها و مراتع لذت می‌برد و با دیدن گل‌های زیبای طبیعی با رنگ‌های دلفریب که از دل خاک سر برآوده است به‌عظمت و رحمت خالق سبحان پی می برد و شکر نعمت‌های بیکرانش را بجا می‌آورد. بسیاری معتقدند که جنگل در سبک موسیقی و نقاشی افراد تاثیر خاصی دارد وبسیاری از هنرمندان و اهل

ادب از مناظر زیبای طبیعت در ایجاد اثر خود الهام می‌گیرند.

۷- مانعی برای جلوگیری از وقوع بهمن و رانش زمین

پوشش گیاهی از نوع بوته‌ای یا بالشتکی سطوح ناهمواری ایجاد کرده وخطر سقوط بهمن را کاهش می‌دهد. لذا در نقاطی که حتی برای ورزش اسکی استفاده می‌شود، بهتر است هم محل اسکی و هم ارتفاعات مشرف به‌آن را با گونه‌های مرتعی نوع بوته‌ای و بالشتکی تقویت کرد. برای جلوگیری از وقوع بهمن علاوه بر اقدامات مکانیکی (مانند پایه‌های‌چوبی، نرده‌های فلزی و دیواره‌های سنگی)، عملیات بیولوژیکی ازقبیل جنگل‌کاری در صدر برنامه‌های مبارزه با اینگونه خطرات است. در مناطق بهمن خیز برای جلوگیری از خطرات ناشی‌از آن در محل‌های آغازحرکت توده‌های برفی اقدام به‌جنگل‌کاری می‌شود. معمولاً جنگل‌کاری در روی خطوط تراز و با ایجاد بانکت صورت می‌گیرد (البته به‌روشهای دیگر هم اقدام به‌جنگل‌کاری می‌شود).

دربسیاری ازمناطق که بوسیله عملیات مکانیکی باحرکت بهمن مبارزه می‌شود بازهم نقش جنگل‌کاری از نظردورنمی‌ماند زیرا پس از احداث بهمن‌شکن‌ها در پناه و یا بین آن‌ها یک شبکه چند ردیفی جنگل‌کاری می‌شود چرا که عمر موانع مکانیکی کوتاه است و پس از مدتی مستهلک می‌شود در حالی‌که‌گونه‌های جنگلی در این مدت رشد نموده و با از بین رفتن موانع، بصورت یک دیواره‌بیولوژیکی (زنده) عمل می‌کنند. به‌این ترتیب در مورد جلوگیری و یا کاهش اثرات این بلیه طبیعی‌نیز استقرار گونه‌های جنگلی بهترین روش مبارزه است هم‌چنانکه در هر محلی‌که گونه‌های‌جنگلی وجود دارند بهمن اتفاقِ نمی‌افتد زیرا قبل از اینکه برفی روی‌هم انباشته شود مقدار زیادی‌از آن بوسیله تاج پوشش درختان گرفته می‌شود و به‌زمین نمی‌رسد.

رشد درختان در دامنه‌ها سبب افزایش پایداری خاک می‌گردد. ریشه درختان با فرو رفتن درخاک‌های حساس به‌لغزش مانند ستون‌هایی عمل‌کرده و با ایجاد شبکه متراکم ریشه‌ای از بهم پاشیدن قطعات یا بلوکهای لغزشی جلوگیری می‌کنند. مطالعات انجام شده در منطقه جنوب‌شرقی آلاسکا نشان داد که پس از قطع درختان، افزایش قابل ملاحظه‌ای درتعداد لغزش‌هاصورت گرفت آن‌ها نتیجه گرفتندکه نابودی و فساد تدریجی سیستم‌های

تداخلی ریشه درختان(پس از قطع آنها) عامل وقوع لغزشها بودند.

بنابراین درختان با انجام عمل تبخیر و تعرِق و درنتیجه کم کردن ظرفیت نگهداری آب خاک، نقشی اساسی در این مورد ایفا می‌کنند درختان بامصرف بالای آب و تعرِق زیاد در حقیقت عمل زه‌کشی خاک را انجام می‌دهند و در نتیجه آن راسبک نگه می‌دارند.

نقش دیگر درختان در حفظ خاک از خطر لغزش، وجود فرایندی بنام برگاب(Interception) است. یعنی در طی هربارندگی مقداری از بارش توسط تاج درختان گرفته شده و قبل از رسیدن به‌خاک تبخیر می‌گردد. این مقدار بارندگی از این جهت که درخاک نفوذ نمی‌کند در خشکی خاک و جلوگیری از حرکت زمین مؤثر می‌باشد. میزان برگاب بستگی به‌شکل برگها وتاج درختان دارد و میزان آن بسته به‌اینکه درخت در چند ماه از سال برگ داشته باشد تغییرمی‌کند. بنابراین در درختکاری‌ها استفاده از نهال درختانی که در زمستان برگ دارند برای اینگونه محل‌ها مناسب تر است.

ریشه درختان از طریق جذب بخشی از آب زیرزمینی و خشک‌کردن خاک نقش عمده‌ای در پایداری دامنه‌ها دارند. از این لحاظ گیاهان دارای ریشه‌های عمیق‌تر و با انشعابات بیشتر نقش بهتری در حفظ خاک خواهند داشت. متأسفانه انسان بر اثر تخریب پوشش‌گیاهی از قبیل تبدیل جنگل به‌زمین زراعتی، شهرسازی و هم‌چنین جاده‌سازی غیراصولی و ایجاد تأسیسات ارتباطی نقش مهمی در ایجاد لغزش دارد. قطع جنگل به‌منظور عبور دکل‌های برِق فشار قوی و احداث جاده صورت گرفته است(مبرّا، ۱۳۷۵).

بنابراین تخریب و قطع پوشش گیاهی‌باعث تغییر چرخه آب به‌صورت کاهش تبخیر و تعرقِ در منطقه و افزایش آب زیرزمینی در دامنه لغزش یافته شده است. به‌این ترتیب نقش ارزنده جنگل‌ها با استناد به‌تحقیقات مستدل در مورداین بلیه نیز کاملاً آشکار است.

۸ـ تأثیرات اقتصادی جنگل‌ها

به طورکلی درآمد جنگل را به‌صورت ملموس و غیر ملموس بررسی می‌نمایند، درآمد غیر ملموس آن در ارتباط با نقش و ویژگی‌های جنگل است که قبلاً برشمرده شده است و غیر از تولید مستقیم آن است. بررسی‌های کارشناسی نشان می‌دهد در صورت احیاء جنگل‌های شمال و غرب و جنوب کشور و استفاده کامل از تمامی استعداد تولید

جنگل دریک برنامهٔ دراز مدت به‌درآمد سالیانه ای معادل ۲۸۰ میلیارد ریال دست خواهیم یافت و برخلاف درآمد حاصل از نفت که روزی پایان خواهد یافت، جنگل به‌عنوان یک واحد تولیدی پایا با درآمد مستمر می‌تواند نقش اقتصادی ارزنده ای در دراز مدت داشته باشد. گذشته از این فرآورده های جنگلی اعم از چوب و یا سایر محصولات فرعی دیگر چرخ هزاران هزار واحد تولیدی اعم از کوچک و بزرگ را در سراسر جهان به‌گردش در می‌آورند، زیرا جنگل تامین کننده مواد اولیه بسیاری از صنایع بوده که آن صنایع با یکدیگر روابط متقابل بنیادی دارند.

فواید دیگر جنگلها و مراتع را می‌توان در حفظ ذخایر ژنتیک گیاهی و جانوری، تامین غذا برای وحوش و پرندگان و بالاخره اکوتوریسم دانست (http://khosromk.blogfa.com/category/٦).

۱.۱.٦. فوائد و ویژگی‌های گیاهان

خداوند متعال سرنوشت انسان را به‌گونه‌ای رقم زد که در دامن طبیعت رشد کند و به‌طور کامل به‌آن وابسته و نیازمند باشد. در مقابل، طبیعت را نیز طوری آفرید که در خدمت انسان قرارگیرد و نیازهای وی را برآورده و زمینه‌ساز حیات و بقای او باشد. در این میان پاره‌ای از اعضای پیکره‌ی شکوهمند طبیعت همچون درخت، جنگل و مرتع و به‌طورکلی گیاهان نقش حساس‌تری در زندگی انسان دارند. اکسیژن حیاتی‌ترین نیاز بشر و سایر موجودات زنده است. خداوند حکیم عمل تنفس را در گیاهان به‌گونه‌ای تنظیم کرده است که اکسیژن را انتشار دهند. ازاین‌رو هر مقدار برگستره‌ی فضای سبز و جنگل‌ها افزوده شود، مبارزه با آلودگی هوا عینی‌تر خواهد شد. از دیگر منابع ارزنده‌ی پوشش گیاهان، حفظ خاک است. اگر پوشش گیاهی از بین برود، آب باران به‌تدریج خاک را می‌شوید و لایه‌های حاصل‌خیز آن را به‌داخل دریاها و بستر رودخانه‌ها رسوب داده، بخش عظیمی از زمین‌های کشاورزی را به‌کویری خشک تبدیل خواهد کرد و در پی آن بادهای تند، طوفان‌های عظیم شن را در گستره‌ی صحراها به‌وجود خواهد آورد. گیاهان افزون بر این، از منابع مهم تأمین خوراک، پوشاک و نیز دارو برای بشر هستند، قوام زندگی بشر به‌تغذیه است و تغذیه سالم از گیاهان فراهم می‌آید و نقش گیاهان دارویی در

زندگی بشر برکسی پوشیده نیست. از سوی دیگر یگانه منبع تغذیه‌ی حیوانات علف‌خوار گیاهان‌اند که آن‌ها بخش عظیمی از نیازهای غذایی و پوشاک انسان را برمی‌آورند(رستمی، ۱۳۸۵، صص ۲۷۵-۲۷٦).

او کسی است که از آسمان، آبی فرستاد که نوشیدن شما از آن است؛ و گیاهان و درختانی که حیوانات خود را در آن به‌چرا می‌برید، نیز از آن است (خداوند (با آن (آب باران)، برای شما زراعت و زیتون و نخل، انگور و از همه میوه‌ها می‌رویاند؛ مسلماً در این نشانه‌ی روشنی برای اندیشیدن است(نحل:۱۰-۱۱).

قرآن کریم گیاهان را «رزق الهی» و «برکت الهی» و «نعمت خداوند» برای بندگان می‌داند که از سر لطف در اختیار آنان نهاد تا در پرتو بهره‌وری از آن‌ها هم روزی انسان فراهم آید و هم نشاط و شادابی و بهجت از انس با گل‌ها و تماشای شکوفه‌ها، سبزه‌ها، باغ‌ها، جنگل‌ها برای آدمیان پدید آید(قرشی،۱۳۷۱، ج ۵، ص۳۲).

گیاهان و درختان، سهمی بسزا و نقش بسیار مهم در زندگی بشر دارند. تلطیف هوا، تعادل دمای محیط، حفاظت از خاک و تأمین بخشی از مواد غذایی مورد نیاز انسان و سایر موجودات، بخشی از سودمندی‌های فراوان آن‌ها است. افزون بر این‌ها، گیاهان و به‌طورکلی فضای سبز که شامل مراتع و جنگل‌ها و پارک‌ها می‌شود، تأثیر مثبتی بر روح و روان آدمی دارند. تماشای گلبرگ‌های لطیف و خوش‌رنگ، غنچه‌های زیبا و بانشاط، شکوفه‌های دلربا و جذاب، گل‌های رنگارنگ و با طراوت، ترکیب موزون برگ‌ها، چشم‌انداز بهجت‌آور بوستان‌ها و جنگل‌ها، انسان را غرق در لذت و شادی می‌کند؛ افسردگی‌ها و غم‌ها را می‌زداید و در وی تازگی سرورآمیزی می‌آفریند. تماشای گیاهان خرم و سرسبز و نگاه به‌مناظر جذاب آن‌ها، مواردی است که شریعت اسلام بدان دعوت نموده است، تعبیرهای پیشوایان معصوم(ع) در بیان فواید فراوان این نعمت‌های خدادادی (گیاهان (بسیار حیرت‌انگیز است.

قران کریم در چندین آیه، گیاهان را شادی‌آفرین دانسته و آن‌ها را به» بهجت‌انگیز» توصیف می‌کند که به‌جهت اختصار به‌یک آیه شریف اشاره می‌کنیم: زمین را (در فصل زمستان) خشک و مرده می‌بینی، اما هنگامی‌که آب باران بر آن فرو می‌فرستیم، به‌حرکت

در می‌آید و می‌روید و از هر نوع گیاهان زیبا می‌رویاند(حج:۵).

این طراوت، نشاط و بهجت‌انگیزی گیاهان و درختان در انسان انگیزه ایجاد می‌کند و او را به‌سمت عمران و آبادانی زمین و امیدواری به‌زندگی سوق می‌دهد، «خرّمی گیاه سبز و درخت و گل و شکوفه که در این آیات ذکرشده است، در انسان رغبت و نشاط به‌وجود می‌آورد که زمین را آباد می‌کند و کشت و زرع بسیار می‌شود و روزی مردم فراهم می‌گردد. و دانه‌ها که همراه با ساقه و برگی است که به‌صورت کاه درمی‌آید و گیاهان خوش‌بو(رحمن:۱۲). گل‌ها سلاطین زیبایی بر روی زمین هستند، علاوه بر زیبایی تک‌تک آن‌ها مناظر بسیار فرح‌بخش، گلزارها و چمن‌زارهای همراه آن‌ها، جان و روح را آرامش می‌بخشد(حمیدی کلیجی، ۱۳۸٦، ص۱۲۸).

قرآن می‌فرماید: و زمین را گستردیم؛ و درآن کوه‌های ثابتی افکندیم و از هرگیاه موزون، درآن رویاندیم(حجر:۱۹). تعبیر «موزون» که از ماده‌ی وزن به‌معنای شناسایی اندازه‌ی هر چیز است، اشاره به‌حساب دقیق و نظم شگرف و اندازه‌های متناسب در همه‌ی اجزای گیاهان دارد که هر یک از آن‌ها بلکه هر یک از ا جزای آن‌ها از ساقه و شاخه و برگ و تخم میوه، حساب وکتاب معینی دارد. شاید در کره‌ی زمین صدها هزار نوع گیاه با خواص مختلف و آثار متنوع و گوناگون وجود داشته باشد که شناخت هر یک دریچه‌ای برای شناخت «الله» و برگ هرکدام دفتری از معرفت پروردگار است. بعضی از مفسران نیز گفته‌اند که مراد از این تعبیر این است که خداوند از هر گیاهی به‌مقدار نیاز و حاجت انسان آفریده است (مکارم شیرازی، ۱۳۸٦، ج۲، ص۳۱٦).

در پنج آیه قرآن مسئله زوجیت در عالم گیاهان مطرح‌شده است. لینه، دانشمند گیاه‌شناس معروف سوئدی، در اواسط قرن هجدهم میلادی موفق به‌کشف مسئله زوجیت گیاهان شد. قرآن کریم می‌فرماید: و از آسمان آبی نازل کردیم و به‌وسیله آن در روی زمین انواع گوناگون از جفت‌های گیاهان پرارزش رویاندیم(لقمان:۱۰).

ما بادها را برای بارور ساختن (ابرها و گیاهان) فرستادیم؛ و از آسمان آبی نازل کردیم و شما را با آن سیراب ساختیم؛ درحالی‌که شما توانایی حفظ و نگهداری آن را نداشتید(حجر:۲۲).

امروزه در مباحث گیاه‌شناسی مسلم شده که نر و ماده در تمام گیاهان است و بادها هنگام وزش، ذراتی از گرده‌ی کل گیاه نر را به‌گیاه ماده منتقل می‌کنند و آن را بارور می‌سازد، این آیه از همین حقیقت پرده‌برداری می‌کند، البته برخی از مفسران برآنند که این آیه مربوط به‌تلقیح ابرها از سوی بادهاست، بدین‌صورت که بادها قطعات ابر را به‌هم پیوند می‌دهند و بارور می‌سازند و بدین ترتیب، مقدمه نزول باران را فراهم می‌سازند(رفیعی محمدی، ۱۳۸٦، ص ۷۵).

استفاده‌هایی که از درختان وگیاهان درگذشته صورت می‌گرفت بیشتر منحصر به‌تهیه آتش، زغال، ساخت خانه و وسایل موردنیاز داخل خانه به‌همراه استفاده از میوه‌ها و محصولات کشاورزی بوده است که تمامی این فواید کمابیش به‌عصر فضا و کامپیوتر هم کشیده شده است، اما امروز در صنایعی مختلف، تنها از درختان بدون به‌حساب آوردن گیاهان کشاورزی و غیر کشاورزی و یا بوته‌ها، بیست هزار نوع کالا تولید می‌شود. نمونه‌ای از این موارد را می‌توان، استخراج روغن‌های خوشبو و ساخت عطر، تولیدکاغذ، زغال چوب، مواد خوشبو در غذاهایی مثل دارچین، لاستیک طبیعی و مصارف دارویی، غذای زینتی و شیمیایی نام برد(حمیدی کلیجی، پیشین، ص ۱۲٦). باوجوداین همه فواید بی‌نظیر زنگ‌های خطر هم به‌صدا درآمده‌اند، تنها در جنگل‌های استوای در هر دقیقه پنجاه هکتار از وسعت جنگل کاسته می‌شود (یعنی مساحتی بیش از صد زمین فوتبال). گیاهان سرسلسلهٔ تمامی زنجیرهای غذایی بر روی کره زمین هستند، چه دریاها و چه خشکی‌ها، زیرا اولین موجوداتی که مورد تغذیه قرار می‌گیرند گیاهان هستند. گیاهان تنها موجوداتی که همچون معجزه‌گرانی می‌توانند آب، خاک و نور و خورشید را به‌غذا تبدیل می‌کنند، زیبایی و سرسبزی زمین، نفوذپذیری خاک و جلوگیری از وقایع طبیعی هم از فواید این موجودات است(همان، ص۱۲٦).

داروهای‌گیاهی به‌خاطر اینکه از گیاهان و مطابق با سرشت و طبیعت انسان‌هاست، بسیار مناسب بوده و با روح و روان و جسم همه بشر سازگار است و واضح است که مواد گیاهی به‌مراتب بی‌ضررتر از مواد شیمیایی است؛ زیرا موادگیاهی‌که ازمولکول‌ها و سلول‌های اصلی خاک و آب تغذیه می‌کنند و با یک سری فعل و انفعالات مرموز به‌غذای

حیوان و انسان واردشده، در نتیجه به‌مواد خونی تبدیل می‌شوند و این خون به‌اسپرماتوزوئید تبدیل گشته و بالاخره تبدیل به‌انسان می‌شود این طبیعت معجون انسانی است که درد و درمان را با هم‌آمیخته است و به‌همین دلیل است که صدها سال کتاب‌های ابن‌سینا، زکریا رازی و کتاب‌های فلاسفه و دانشمندان دیگر اسلامی را اروپایی‌ها و شرق و غرب در دانشگاه‌ها و کالج‌های خود مورد تدریس قرار داده و اکنون نیز از آن‌ها استفاده می‌نمایند و شیره علوم را از آن‌ها کشیده، مطالب و تحقیقاتی بر آن می‌افزایند و فلاسفه یونان و ایران و هندوستان و سایر کشورها نیز با استفاده از همان کتب روش گیاهی و شیمی به‌کار می‌برند و جهانیان را با این داروها اشباع می‌کردند، ولی در نیم‌قرن اخیر، فارماکوپی‌ها به‌اندازه‌ای عوض شده که به‌واسطه کنش علمی، یا تنبلی از گیاه منصرف شده و تنها به‌سوی شیمی‌درمانی روی آورده‌اند و قرص و کپسول و آمپول از آن ساختند که ضررهای ناشی از آن را خودشان در هرچند سال اعلام می‌کنند(نورانی، ۱۳۸۹، ص۳۰).

دانشمندان و غذاشناسان که سالیان دراز از عمر خود را درباره مطالعه خواص گوناگون میوه‌ها صرف کرده‌اند می‌گویند؛ میوه‌ها برای بدن انسان از نظر غذایی و دارویی بسیار مفید و مؤثر است. خصوصاً زیتون و خرما و انگور که آیات قرآن به‌آن تکیه کرده است شاید بتوان گفت از میان میوه‌ها کمتر میوه‌ای مثل این سه میوه ازنظر غذایی برای بدن انسان مفید است.

روغن‌زیتون برای تولید سوخت بدن ارزش بسیاری دارد. کالری حرارتی آن بسیار بالا است و ازاین‌جهت یک نیروبخش است. روغن‌زیتون همچنین دوست صمیمی کبد آدمی است و برای رفع عوارض کلیه‌ها و سنگ‌های صفراوی و قولنج کلیوی و رفع یبوست بسیار مؤثر است. در قرآن درخت زیتون «شجره‌ی مبارکه» نام گرفته است(مکارم شیرازی، ۱۳۷٤، ج ۱۱، ص ۱۷۲). در روایت از امام حسن(ع) می‌خوانیم؛ در میان وصیت‌های آدم(ع) به‌فرزندش این بود که زیتون بخور، زیرا آن از درخت پرخیر و برکتی است(عاملی، ۱٤۱۳ق، ج ۲۵، ص۹٦).

خرما نیز میوه‌ای سرشار از کلسیم است که عامل اصلی استحکام استخوان‌هاست و

نیز فسفر دارد که از عناصر اصلی تشکیل‌دهنده‌ی مغز و مانع ضعف اعصاب و خستگی است و قوه بینایی را می‌افزاید و نیز دارای پتاسیم است که نبود آن در بدن را علت حقیقی زخم معده می‌دانند و وجود آن برای ماهیچه و بافت‌های بدن بسیار پرارزش است. آمارها نشان می‌دهدکه مصرف‌کنندگان خرما به‌سرطان مبتلا نمی‌شوند و عامل این موضوع را وجود منیزیم می‌دانند. قند موجود در خرما، از سالم‌ترین قندهاست که حتی مبتلایان به‌بیماری قند نیز می‌توانند از آن استفاده کنند به‌همین جهت در روایتی از پیامبر(ص) می‌خوانیم «در خانه‌ای که در آن خرما نیست، اهل آن گرسنه‌اند»(مکارم شیرازی، ۱۳۷٤، ج ۱۱، ص ۱۷۲).

انگور ازنظر طبیعت گرم می‌باشد و در مورد خواص آن معتقدند که اعتدال دهنده‌ی اخلاط است. بسیار مغذی و مقوی بوده و تولید خون صالح کرده و خون را صاف می‌نماید. مواد سوداوی و سوخته را دفع می‌کند و برای سینه و ریه خوب است (مقدم، ۱۳۸٦، ص ۱۱۰).

روغن انگور بسیار محلل و گرم‌کننده‌ی بدن و نرم‌کننده پوست است. دانه یا هسته انگور ازنظر طبیعت، سرد و خشک است و به‌سبب مقداری تانن که دارد؛ بسیار قابض است و ایجاد نفخ و گاز می‌کند و شکلم را بند می‌آورد و قبض می‌کند و ترشح ادرار و اسپرم را کم می‌کند. دانه انگور برای مثانه و کلیه مضر است(همان، ص۷۲).

در قرآن کریم به‌مناسبت‌های گوناگون نام گیاهان و فرآورده‌های گیاهی ذکرشده است. خداوند به‌انجیر و زیتون سوگند یاد می‌کند، بر بنی‌اسرائیل ترنجبین نازل می‌نماید، انگور و انار را از میوه‌های بهشتی معرفی می‌کند، سخن از موز و سدر در بهشت به‌میان می‌آورد. بر فراز سر یونس پیامبر(ص) کدو می‌رویاند و بیان می‌کند چگونه بنی‌اسرائیل به‌یک نوع طعام قناعت نورزیدند و از حضرت موسی خیار، سبزی، سیر، عدس و پیاز خواستند. هم‌چنین از انسان‌ها می‌خواهند به‌میوه‌ها آنگاه‌که پدید می‌آیند و آنگاه‌که می‌رسند بنگرند و در آن بیندیشند و نشانه‌های خداوندی را ببینند(رستمی، پیشین، ص ۲۸٦).

خداوند پس از بیان فرستادن باران و رویاندن گیاهان به‌پدید آمدن خوشه‌های خرما و

بوستان‌های انگور و زیتون و انار در انواع مختلف اشاره می‌کند. و سپس می‌فرماید: او کسی است که از آسمان، آبی نازل کرد و به‌وسیلهٔ آن، گیاهان گوناگون رویاندیم؛ و از آن، ساقه‌ها و شاخه‌های سبزخارج ساختیم؛ و از آن‌ها دانه‌های متراکم و از شکوفه‌ی نخل، شکوفه‌های با رشته‌های باریک بیرون فرستادیم؛ و باغ‌هایی از انواع انگور و زیتون و انار (گاه) شبیه به‌یکدیگر و (گاه) بی‌شباهت هنگامی‌که میوه می‌دهد به‌میوه‌ی آن و طرز رسیدنش بنگرید که در آن، نشانه‌هایی (از عظمت خدا) برای افراد با ایمان است(انعام:۹۹).

قرآن هم‌چنین بیان‌می‌کندکه قطعه زمین‌های هم‌جوار و درکنار یکدیگر وجود دارندکه درآن‌ها بوستان‌های انگور و خرما یا کشتزارها وجود دارد و همه از یک آب سیراب می‌شوند، ولی میوه و محصول همگی یکسان نیست و آن را نشانه‌های خداوندی می‌داند که خردمندان آن را درمی‌یابند(رستمی، پیشین، ص۲۸٦).

ما آب فراوان از آسمان فروریختیم، سپس زمین را از هم شکافتیم و در آن دانه‌های فراوانی رویاندیم و انگور و سبزی بسیار و زیتون و نخل فراوان و باغ‌های پردرخت و میوه و چراگاه تا وسیله‌ای برای بهره‌گیری شما و چهارپایانتان باشد(عبس:۲۵-۳۲).

آب که مهم‌ترین مایه حیات است همواره به‌مقدار فراوان به‌لطف پروردگار از آسمان نازل می‌شود و می‌دانیم تمام نهرها و چشمه‌ها، قنات‌ها و چاه‌های آب، ذخایر آبی خود را از باران می‌گیرند و مایه اصلی همه آن‌ها باران است که «اگر باران به‌کوهستان نبارد/ به‌سالی دجله گردد خشک‌رودی»؛ بنابراین به‌هنگام مطالعه «مواد غذایی» قبل از هر چیز انسان به‌نظام بارش باران متوجه می‌شود که چگونه دائماً آفتاب بر سطح دریاها می‌تابد و ابرها از آن برمی‌خیزد و بادها آن‌ها را به‌حرکت درمی‌آورند؛ سپس به‌خاطر دور شدن از سطح زمین و قرار گرفتن در منطقه سرد جویبار دیگر تبدیل به‌آب‌شده و فرو می‌ریزند. آبی زلال و پاک و خالی از هرگونه املاح مفید و آلودگی، آن‌هم به‌صورت قطرات کوچک یا دانه‌های نرم برف که به‌آرامی به‌زمین می‌نشیند و جذب زمین، گیاهان و درختان می‌شود. بعد از ذکر موضوع آب که یکی از ارکان مهم رویش گیاهان است، به‌سراغ رکن مهم دیگر زمین می‌رود و می‌افزاید: سپس زمین را از هم شکافتیم» ثم شققنا الارض

شقا .«بسیاری از مفسران گفته‌اند که این شکافتن اشاره به‌شکافتن زمین به‌وسیله جوانه‌های گیاهان است و به‌راستی این یکی از عجایب است که جوانه‌ای با آن‌همه نرمی و لطافت خاک‌های سخت را می‌شکافد و گاه در کوهستان‌ها از لابه‌لای سنگ‌ها عبور کرده، سربیرون می‌آورد. چقدرعظمت خالق بزرگ در این جوانه لطیف آفریده است که چنین قدرت‌نمایی می‌کند (مکارم شیرازی،١٣٧٤، ج٩، ص ١٤٩). و درآیهٔ بعدی می‌فرماید: همچنین انگور و سبزی بسیار« وَ عِنَبًا وَ قَضْبًا» ذکر «عنب» (انگور) از میان تمام میوه‌ها به‌خاطر مواد غذایی فراوانی است که در این میوه نهفته شده و آن را به‌صورت یک غذای کامل درآورده است(مکارم شیرازی، ١٣٧٤، ج٢٦، ص ١٥٠). و از آن آب و چراگاهش را بیرون آورد(نازعات:٣١-٣٣). مراد از بیرون کردن آب زمین از زمین، شکافتن چشمه‌ها و جاری ساختن نهرها است و مراد از اخراج مرعای زمین، رویاندن نبات بر روی زمین است، نباتاتی که حیوانات و انسان‌ها از آن‌ها تغذیه می‌کنند، هم‌چنان که آیه «مَتاعًا لَکُمْ وَ لِأَنْعامِکُمْ» هم بدان اشاره دارد.

«وَ الْجِبالَ أَرْساها»؛ یعنی کوه‌ها را بر زمین استوار کرد تا زمین نوسان و اضطراب نکند و بتواند آب‌ها و معدن‌ها را در جوف خود ذخیره کند، هم‌چنان که سایر آیات قرآنی از این جریان خبر داده است.

«مَتاعًا لَکُمْ وَ لِأَنْعامِکُمْ»؛ آنچه از آسمان و زمین که گفته شد خلق کردیم و امر آن را تدبیر نمودیم تا متاعی باشد برای شما و چهارپایان که خداوند برای شما مسخر کرد تا در زندگی‌تان از آن‌ها بهره‌مند شوید؛ پس این خلقت و تدبیر که بهره‌مندی شما در آن است بر شما واجب می‌سازد در پی معرفت پروردگارتان باشید و از مقام او بترسید و نعمتش را شکرگزارید چون در این میان روزی است که در آن بدانچه کرده‌اید و جزا داده می‌شوید خیر باشد، خیر و شر باشد، بشر، هم‌چنان که در این خلقت و تدبیر از خلقت شما است پس شما دیگر نباید از خلقت بار دوم خود استبعاد و تعجب کنید و آن را بر خدا دشوار بپندارید(موسوی همدانی، ١٣٧٤، ج٢٠، ص ٣٠٩).

و گیاه و درخت برای او سجده می‌کنند! ... زمین را برای خلایق آفرید(رحمن:٦-١٠). تمام مواد غذایی انسان‌ها در اصل از گیاهان گرفته می‌شود، با این تفاوت که قسمتی

را انسان مستقیماً مصرف می‌کند و قسمت دیگری صرف تغذیه حیوانات می‌شود که جزء مواد غذایی انسان‌هاست. این معنی حتی در مورد حیوانات دریایی صادق است، زیرا آن‌ها نیز از گیاهان بسیار کوچکی تغذیه می‌کنند که میلیون‌ها میلیون از آن در هرگوشه و کنار دریا در پرتو نور آفتاب می‌روید و در لابه‌لای امواج در حرکت است؛ بنابراین «نجم» انواع گیاهان کوچک و خزنده مانند بوته کدو و خیار و امثال آن‌ها و «شجر» انواع گیاهان ساقه‌دار مانند غلات و درختان میوه و غیرآن را شامل می‌شود و «یسجدان» اشاره به‌تسلیم بی‌قیدوشرط آن‌ها در برابر قوانین آفرینش و در مسیر منافع انسان‌هاست، مسیری که خدا برای آن‌ها تعیین کرده و آن را بی‌کم‌وکاست می‌پیمایند؛ و اشاره به‌اسرار توحیدی آن‌ها نیز است، چراکه در هر برگ و هر دانه گیاهی آیات عجیبی از عظمت و علم پروردگار وجود دارد(مکارم شیرازی، ۱۳۷٤، ج ۲۳، ص ۱۰٤).

درختان، گیاهان، سبزه‌ها و سبزه‌زاران نیز همانند آب‌ها، نشانه‌های هستی و نشانگر قدرت، حکمت و جمال جمیل اویند، اگر آدمیان از سر بصیرت به‌آن‌ها بنگرند و با فطرتی پاکیزه و ذهنی سالم درآن‌ها بیندیشند، زمینه اعتقاد به‌خداوند در آنان فراهم می‌آید. گرچه انسان آیت بودن گیاهان را از طریق حواس می‌شناسند اما این شناخت با فکر آدمی ارتباط مستقیم دارد؛ چراکه با چشم دیدن از تفکر ذهنی جدا نیست بلکه راه شناخت، نشانه بودن گیاهان، اندیشه و فکر آدمی‌است و همواره، انسان در پرتوی عنایت و توجه ذهن، اشیاء را می‌شناسد و بدان‌ها رهنمود می‌شود. به‌همین دلیل است که قران «آیه بودن «گیاهان را گاه با «عقل»، گاه با «تفکر» و گاه با «علم» و غیره همواره می‌آورد زیرا قرآن در پی آن است که این آیات الهی در ذهن انسان سکنی گزینند و استوار شوند و [همواره درباره راز شگفتی‌های هستی و آفریننده‌ی آن‌ها به‌اندیشه و تأمل وا دارد] و قرآن میان آیه‌ای که برای عاقلان و آیتی که برای متفکران است فرق می‌گذارد، آنجا که واژه‌ی آیه را با کلمه‌ی فکر و تفکر... همراه می‌آورد، می‌خواهد بفهماند که ما به‌تفکر و تعمیق نیازمندیم تا دریابیم که این اشیاء چگونه نشانه وجود خداوند هستند(جمعی از نویسندگان،۱۳۸۵، ص۳۷۳).

رویش و بالا آمدن گیاهان از زمین و گل دادن گیاهان در چند مورد از آیات قرآن مجید اشاره‌شده است. اشاره به‌بالا آمدن گیاهان از زمین بیشتر در آیه‌هایی است که در

سوره‌های مکی می‌باشد؛ جالب‌توجه است. این اشاره به‌گیاهان فقط برای اشاره به‌تقدیس خداوند نمی‌باشد بلکه این موضوع نه‌تنها در آیه‌هایی آمده است که مردم را به‌داشتن دقت نظر در عباداتشان دعوت می‌کند؛ هم‌چنین آیه‌هایی‌آمده است که ادعای کافران را در مورد عدم توانایی در زنده کردن مردگان و میراث زندگی و بیرون آمدن انسان‌های مرده از گورهایشان باطل می‌کند؛ پدیده‌ای چشم‌گیر می‌باشد و نیاز به‌بررسی و تفکر دارد ربط دادن زنده کردن مجدد انسان‌ها و خلقت گیاهان است که در چنین آیه به‌آن اشاره‌شده است.

بسیاری از آیه‌های قرآنی ادعای اتحاد بین مبدأ زندگی روی زمین و روند رویش گیاهان و رشدشان دارد و اینکه زنده شدن مجدد مردگان نیز مانند آن می‌باشد(jaskeslami.blogsky.com.). خدای بزرگ می‌فرماید: و از نشانه‌های او آن است که زمین را خشک و افسرده می‌بینی، اما هنگامی‌که آب (باران) بر آن می‌فرستیم به‌جنبش درمی‌آید و نمو می‌کند؛ همان کسی‌که آن را زنده کرد، مردگان را نیز زنده می‌کند؛ او بر هر چیز تواناست(فصلت:۳۹).

قرآن مجید سرشار است از آیه‌هایی‌که مربوط به‌بالا آمدن گیاهان و ارتباط آن با زنده کردن مردگان می‌باشد و بیش از ۳۰ آیه در ۲۳ سوره مختلف به‌این موضوع اشاره می‌کند(jaskeslami.blogsky.com.).

بنابراین؛ قرآن کتاب هدایت بشر به‌سوی خداوند متعال است که در راستای اهداف هدایتی خود از شیوه‌های گوناگون برهان، موعظه، جدل به‌روش نیکو و اشاره‌های علمی استفاده کرده است. در قرآن‌کریم بیش از هزار آیه به‌مطالب علمی اشاره دارد که برخی در حد اعجاز علمی قرآن به‌شمار می‌آید.

تمام گیاهانی‌که از زمین می‌روید از هر نظر مهم و آیت روشنی از عظمت خداوند می‌باشد. گیاهانی که در قرآن از آن‌ها اسم برده شده هم ازنظر خواص و کاربرد و هم از جهت اشاره به‌رویدادها و اتفاقاتی که همراه با نام این گیاهان آمده نیز از اهمیت ویژه‌ای برخوردارند، چون نام این گیاهان با کلام الهی آمیخته‌شده‌اند، به‌نوعی ارزشمند و مهم جلوه می‌کنند.

گل‌ها و گیاهان همه نعمت‌های الهی است که انسان باید ارزش آن‌ها را بداند و در مورد تک‌تک آن تفکر کند که خداوند هیچ‌کدام آن‌ها را بیهوده نیافریده است؛ بلکه برای انسان و برای راحتی زندگی انسان آفریده است و باید خداوند را در تمام لحظات زندگی خود شکر کند و شکرگزار نعمت‌های الهی باشد و وقتی‌که رویش گیاهان را می‌بیند باید به‌فکر معاد بیفتد که همان‌طور که خداوند این گیاهان را که خشک‌شده دوباره زنده می‌کند انسان را هم دوباره در روز قیامت زنده می‌کند و به‌اعمال آن‌ها رسیدگی می‌کند(http://chaduri.parsiblog.com/Posts/۱۷).

نتیجه‌گیری نهایی

مهم‌ترین عوامل تولید که آن را منشأ اصلی کلیه تولیدات اقتصادی جامعه بشری می‌توان دانست، منابع طبیعی و خدا دادی است. مطابق تعالیم والایی اسلام، همهٔ منابع طبیعی برای رفاه وآسایش انسان است و او قدرت و اختیار استفاده از آن‌ها را ازجهت تکوینی و تشریعی دارد.

دیدگاه اسلام در مورد منابع طبیعی این است که طبیعت برای انسان آفریده شده و باید درجهت رفع نیازهای او ازآن بهره برداری شود و اساساً درصورتی‌که سرمایه‌های خدا دادی وجود نمی‌داشت، بشرقادر به‌هیچ‌گونه تولیدی نبود. زیرا انسان هیچ چیزرا ایجاد نمی‌کند، بلکه تمام آنچه را از دست اوساخته‌است جا به‌جا کردن ویا تغییرشکل دادن می‌باشد و این قانون برساده ترین تولیدات تا پیشرفته ترین فرآورده‌های صنعتی حاکم است. انسان موظف است برروی این منابع‌کارکند، از نعمت‌های الهی بهره برداری نماید و ازاین ثروت‌های خدادادی، آن‌گونه‌که خداوند- مالک اصلی آن‌ها- راضی‌است و احکام وقوانین آن‌را ازطریق وحی مشخص‌کرده است استفاده کند، که اگر به‌طور صحیح از آن‌ها بهره برداری شود، هیچ‌وقت تمام و یا غیر قابل استفاده نمی‌شوند مانند هوا، آب، خاک، جنگل، مرتع، حیات وحش و...

ثروت های طبیعی در اقتصاد ازجایگاه ویژه ای برخوردار می‌باشند و یکی از بنیان‌های اصلی نظام‌های اقتصادی را تشکیل می‌دهد. ازآن‌جاکه این‌ثروت‌ها در پیشرفت و بالندگی هرکشور نقش مهمی دارند، نظام‌های مختلف اقتصادی و به‌تبع آن دولت‌ها

درصدد تبیین حقوق مالکیت و بهره برداری از این منابع برآمده اند. حقوق مالکیت یک حق اجتماعی به‌منظور استفاده از یک کالای اقتصادی است. این حق برای یک فرد خاص درنظرگرفته شده و قابلیت مبادله برای حقوق مشابه نسبت به‌کالاهای دیگر را دارد.

نظام‌های اقتصادی به‌دنبال موضعی‌که براساس دیدگاه‌های فلسفی خود نسبت به‌اصل مسأله مالکیت گرفتهند درباره مالکیت منابع طبیعی نیز اظهار نظرکرده اند: منابع طبیعی د نظام اقتصاد سرمایه داری مانند دیگر دارایی‌ها در مالکیت خصوصی افراد جامعه می‌باشد و محدودیتی نیز برای این مالکیت تعریف نشده است. نظام سوسیالیسم مخالف رژیم سرمایه‌داری و دشمن مالکیت خصوصی بوده‌اند و به‌دنبال استقرار مالکیت عمومی به‌جای مالکیت خصوصی هستند. اما نظام اقتصادی اسلام با بهره‌مندی از وحی از همان ابتدا با به‌رسمیت شناختن حقوق مالکیت افراد درکنار مالکیت دولتی و مالکیت عمومی، ضمن تقویت حاکمیت دولت در اجرای سیاست‌های پایدار در بهره‌برداری از منابع، امکان بهره‌مندی افراد را نیز از ثروت‌های طبیعی فراهم کرده است.

معمولا منابع طبیعی را به‌چهار دسته تقسیم می‌کنند: آب، زمین، معادن و جنگل‌ها و مراتع. آب از دیرباز و از بدو پیدایش حیات، نقش اساسی در ادامه زندگی و طبیعتاً درموجودیت انسان ایفا کرده است. دین مقدس اسلام به‌صورت مکرر نسبت به‌اهمیت این ماده در زندگی بشر اشاره نموده و در۳۳ آیه از قرآن کریم خداوند می‌فرماید: بعد از خلقت آسمان‌ها و زمین ما آب را فرو فرستادیم تا زمین مرده را زنده نماید و آب را مایه حیات و منشاء تمامی گیاهان و حیوانات و مایهٔ هستی می‌داند.

از آیات قرآن‌کریم استنباط می‌گرددکه خداوند تمام شرایطی را که برای یک قرارگاه مطمئن وآرام لازم است درکره زمین‌آفریده‌است، زمین محل ثابت و خالی از هرگونه تزلزل، هماهنگ با ساختمان روح وجسم انسان دارای منابع گوناگون مشتمل برهمهٔ وسایل مورد نیاز انسان، بسیارگسترده و مباح و رایگان است.

درباره مراتع هم باید گفت با تمام اهمیتی که مراتع، در تنظیم نظام توزیع طبیعی آب و آبخیزها، جلوگیری از جریان سیلاب‌ها و همین طور تولید علوفه و در نتیجه تولید گوشت قرمز و نیز در محصولات متفرّقه دارویی و صنعتی و خوراکی دارد.

فهرست منابع

❖ قرآن کریم

۱. الآصفی، محمد مهدی(۱۳۱٤ق)، ملکیه الارض والثروات الطبیعیه فی الفقه الاسلامی، قم، مؤسسه النشر الاسلامی.

۲. بحرالعلوم، سید محمد(۱٤۰۳ق)، بلغه الفقیه،ج۱، تهران، مکتبه الصادق.

۳. پژوهشکده حوزه ودانشگاه(۱۳۷۹)، مبانی اقتصاد اسلامی، تهران، سمت.

٤. جمعی ازنویسندگان(۱۳۸۵)، قرآن وعلوم طبیعی، تهیه وتنظیم دانشگاه آزاد اسلامی واحد مشهد وهمکاران، موسسه انتشاراتی بنیاد پژوهش‌های قرآنی حوزه و دانشگاه، انتشارات سخن‌گستر.

۵. حرعاملی، محمد بن الحسن(۱٤۱۳ق)، «وسائل الشیعه الی تفصیل الشریعه»، آل البیت.

٦. حمیدی کلیجی، سعید(۱۳۸٦)، قرآن و طبیعت، ناشرحلم، چاپ دوم.

۷. خسروشاهی محمد(۱۳٦۸)، میانی آکولوژی (پلی کپی درسی)، مجتمع آموزش منابع طبیعی کلاک.

۸. رجایی، سیدمحمدکاظم(۱۳۸٦)، معجم موضوعی آیات اقتصادی قرآن، قم، مؤسسه آموزشی امام خمینی.

۹. رستمی، محمدحسین(۱۳۸۵)، سیمای طبیعت در قرآن، قم، موسسه بوستان کتاب، نشر دفتر تبلیغات اسلامی.

۱۰. رفاهی، حسنقلی(۱۳۷۵)، فرسایش آبی وکنترل آن، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.

۱۱. رفیعی محمدی، ناصر(۱۳۸٦)، سیرتدوین وتطورتفسیرعلمی قرآن، قم، انتشارات مرکز جهانی علوم اسلامی.

۱۲. روزنامه همشهری، ۲۸ شهریور، ۱۳۷۷.

۱۳. صباغی، اصغر(۱۳۷۸)، اقتصاد منابع آب، ترجمه: تیمور محمدی، تهران، سازمان برنامه وبودجه.

۱٤. طباطبایی، سیدمحمدحسین(۱۳۷٤)، تفسیر المیزان، ترجمهٔ: موسوی همدانی، قم، چ۱، جامعه مدرسین.

۱۵. غفاری، هادی(۱۳۸٦)، نظام اقتصادی صدراسلام، تهران، دانشگاه پیام نور.

۱۶. فراهانی فرد(۱۳۸۵)، سعید، سیاست‌های اقتصادی دراسلام، تهران، سازمان پژوهشگاه فرهنگ واندیشه اسلامی.
۱۷. فصل نامه جنگل و مرتع، شماره ٦٥ (۱۳۸۳)
۱۸. قدیری اصلی، باقر(۱۳۷٦)، سیر اندیشه اقتصادی، تهران، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
۱۹. قرشی، علی‌اکبر(۱۳۷۱)، قاموس قرآن، ج ۵، ماده حکم، تهران، ناشر دارالکتب.
۲۰. کلینی، ثقه الاسلام(۱۳٦٥)، الکافی، ج۵، تهران، دار الکتب الإسلامیة.
۲۱. مبرّا محمود(۱۳۷۵)، بررسی پدیده‌های زمین لرزه درجنگل واز، پایان نامه کارشناسی‌ارشددانشکده علوم کشاورزی و منابع طبیعی گرگان.
۲۲. محلاتی، صلاح الدین(۱۳۷۲)، آکادمی علوم اتحاد جماهیر شوروی؛ انسان، جامعه و محیط زیست، تهران، دانشگاه شهید بهشتی.
۲۳. مقدم، کاظم(۱۳۸٦)، خواص میوه‌ها، نشر محدث.
۲٤. مکارم شیرازی، ناصر(۱۳۷٤)، تفسیرنمونه، ج۲٦، تهران، ناشر دارالکتب.
۲۵. مکارم شیرازی، ناصر(۱۳۸٦)، پیام قرآن، ج ۲، تهران، دار الکتب الاسلامیه.
۲٦. موسوی همدانی، سید محمدباقر(۱۳۷٤)، ترجمه المیزان، ج۲۰، قم، انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه.
۲۷. نمازی، حسین(۱۳۷٤)، نظام های اقتصادی، تهران، دانشگاه شهیدبهشتی.
۲۸. نهج الفصاحة(۱۳۷۵)، گردآوری و ترجمه: ابو القاسم پاینده، تهران، جاویدان.
۲۹. نورانی، مصطفی(۱۳۸۹)، دورنمایی از دایره‌المعارف طب اسلامی، ناشر فخرالدین.
۳۰. یخکشی، علی(۱۳۸۱)، شناخت، حفاظت و بهسازی محیط زیست ایران، انتشارات موسسه آموزش عالی علمی کاربردی جهاد کشاورزی.
۳۱. یخکشی، علی(۱۳۵٦)، ارزش اجتماعی و اقتصادی جنگل، تهران، دانشگاه تهران.

۱) http://www.chaduri.parsiblog.com/Posts/۱۷
۲) http://www.jaskeslami.blogsky.com
۳) http://www.khosromk.blogfa.com/category/٦
٤) http://www.m.narjes.org/maaref/ghoraan